

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії та філософії
Кафедра історії України

Черкашина Олена Валеріївна

**ПРОМИСЛОВИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ
УКРАЇНСЬКОЇ СРР У 1920–1930-Х РР.**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01.Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ В.О. Оліцький

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії
України

«_____» _____ 20__ року

Виконавець

_____ О. В. Черкашина

«_____» _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	11
РОЗДІЛ 2. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕПУ (1921 – 1928 рр.).....	14
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1928 – 1932 рр.).....	30
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1933 – 1937 рр.).....	42
РОЗДІЛ 5. СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПОЧАТКУ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1938 – 1940 рр.).....	53
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	64

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГОЕЛРО	Державна комісія з електрифікації Росії
Губраднаргосп	Губернська рада народного господарства
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія більшовиків
ВРНГ	Вища Рада Народного Господарства
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
КЕУ	Комітет Електрифікації України
КП(б)У	Комуністична партія більшовиків України
НЕП	нова економічна політика
НКВП	Народний Комісаріат Важкої Промисловості
РКП(б)	Російська Комуністична партія більшовиків
РНК	Рада Народних Комісарів
РПО	Рада Праці та Оборони
РСІ	Робітничо-селянська інспекція
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УЕР	Українська Економічна Рада
УРНГ	Українська Рада Народного Господарства
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦК	Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Рівень розвитку економіки, багато в чому, визначає промисловий потенціал. Успішна діяльність промислових підприємств (великих, середніх, дрібних) сприяє економічному піднесенню, наповненню державного бюджету, створює робочі місця, тобто надає засоби для існування частині населення. І навпаки, стагнація, занепад, перебої в роботі підприємств, несе за собою спад економічного розвитку, недоврахування до бюджету, безробіття та ін.

Вітчизняна історія пам'ятає періоди занепаду і піднесення промислового сектору. Яскравий приклад – початок минулого століття, коли життя країни можна визначити, як дуже складне, особливо в народному господарстві, причиною якого були революція та громадянська війна. У надзвичайно складному становищі опинилась промисловість. Основна маса підприємств не працювала взагалі, або функціонувала на не повну потужність. Причинами були як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники (брак сировини, руйнація підприємств у ході воєнних потрясінь, відсутність коштів тощо). Сподівання на стабілізацію і відновлення економічного життя, у тому числі промисловості, покладалися на нову економічну політику (неп). Друга половина 20-х і 30-ті роки ХХ століття, пов'язуються з політикою індустріалізації, яка принесла промисловості, доволі непогані результати. Разом із тим, проявились і негативні тенденції здійснені більшовицьким керівництвом, як у проведенні реконструктивних, модернізаційних дій у промисловості й економіці країни, так і по відношенню до власного народу.

Обрана тематика дослідження є надзвичайно актуальною зважаючи на не прості реформаційні процеси з українською промисловістю. Для вироблення чіткої державної політики й програм у сфері реформування й розвитку вітчизняної промисловості на сучасному етапі, варто поглянути дещо назад, в період 1920 – 1930-х років, який вже пам'ятає схожу ситуацію.

Мета дослідження. Метою дослідження є розгляд шляхів, методів, заходів здійснених більшовицьким керівництвом під час проведення промислово-технічної революції в країні в 20-х – 30-х роках ХХ століття, з'ясування її суперечливих результатів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію і джерельну базу проблеми;
- охарактеризувати становище української промисловості в умовах непу;
- з'ясувати причини запровадження індустріалізації і розвиток промисловості в роки першої п'ятирічки;
- встановити рівень промислового розвитку України за результатами другої п'ятирічки, які заходи для цього вживалися;
- визначити стан української промисловості в передвоєнні роки;
- підбити підсумки промислової модернізації України в міжвоєнний період.

Об'єкт дослідження: промислово-технічний розвиток України в 1920 – 1930-х роках.

Предмет дослідження: причини і завдання, шляхи виконання, наслідки промислової модернізації України в міжвоєнний період.

Хронологічні рамки визначаються 1921 – 1940 роками. Нижньою межею є 1921 р. як рік запровадження нової економічної політики. Верхня межа – 1940 р. є останнім повноцінним передвоєнним роком.

Територіальні межі визначаються кордонами Української Соціалістичної Радянської Республіки в зазначений період. Головну увагу акцентовано на Лівобережжі України.

Методи дослідження. Під час написання роботи були використані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний методи дослідження та методи аналізу історичних джерел, узагальнення, систематизації, які надали змогу комплексно дослідити заявлену проблему.

Елементи наукової новизни. В магістерській роботі на основі широкого кола джерел та наукової літератури здійснено спробу комплексно, поетапно розглянути становище і шляхи розвитку української промисловості у 20 – 30-ті роки ХХ століття, відзначено успіхи і названо невдачі на шляху промислової модернізації країни у зазначений період.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання даного матеріалу науковцями, вчителями та студентами. При підготовці учнями до занять із даної проблематики. Також як додатковий матеріал під час роботи гуртків та факультативів історичної спрямованості, зокрема вивченні проблем економіки, розвитку тих чи інших галузей промисловості тощо.

Апробація результатів. Основні положення роботи були апробовані на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.) – «Українська промисловість у роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.)» та VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020 р.) – «Стахановський рух: від реальності до міфу».

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження. Магістерська робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів (два підрозділи), висновків, списку використаних джерел та літератури (85 позицій). Загальний обсяг становить 71 сторінку.

РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

З проголошенням курсу відбудови народного господарства країни, і зокрема промисловості, з'являються публікації, автори яких намагаються висвітлити наявні при цьому проблеми й показати реальний стан речей. Серед таких варто назвати публікації К. Воблого «Економічний стан України, її багатства надземні й підземні» [13], де автор досліджує в тому числі й розвиток промисловості, а також статтю українського економіста М. Волобуєва «До проблеми української економіки» [14]. У ній автор надає характеристику і аналізує становище, значення, вагу українського економічного простору в складі Російської імперії. Висловлює власне бачення щодо ставлення царської Росії по відношенню до української економіки, яке носило визискувальний характер. Застерігає радянське керівництво від подібного тиску і дій в нових історичних і політичних реаліях.

З початком індустріалізації, розгортається полеміка щодо шляхів, методів, перспектив індустріального будівництва. В цьому контексті можемо назвати публікації О. Купермана [47], С. Лагунова [50], Н. Лівшиця [54], Л. Хейфеца [80]. Взагалі літератури 1920 – 1930-х років, присвяченої проблемі промислового розвитку Української СРР багато. Проте більшість належить до категорії джерел. Автори статей і книг, в основному, статистики, економісти, соціологи. Джерельну базу робіт міжвоєнного періоду складали поточні матеріали й авторські спостереження. Однак дану літературу варто використовувати, оскільки досить часто інших джерел з деяких питань просто не існує.

Взагалі 1930-ті – середина 1950-х років для всієї історичної науки є досить складним періодом. В цей час історичним дослідженням притаманні возвеличення і прославляння провідної ролі комуністичної партії і її лідерів,

замовчування і викривлення історичних фактів тощо. Не рідко, історія писалася «під диктовку» вищого керівництва, заборонялось під страхом репресій і фізичного знищення показувати історичну правду і вади тоталітарної системи.

У цей період, науковці в своїй діяльності концентруються на показі і відбілюванні «вмілих дій» і бездоганному керівництві партії і вождів з побудови соціалізму, народного господарства, економічних звершеннях і досягненнях. Серед такого роду робіт, крізь призму розгляду економіки, слід згадати напрацювання С. Червоненка [81], Д. Вірника [10], який і надалі продовжив дослідження економічної історії [9], доробок колективу авторів на чолі з О. Нестеренко «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» [58] та ін.

Після смерті Й. Сталіна й XX з'їзду КПРС розпочався новий етап розвитку української історичної науки (середина 50-х і до поч. 90-х років). Критика культу особи та певна десталінізація суспільно-політичного життя в добу хрущовської «відлиги» дали можливість нового погляду на історичні процеси, в тому числі й на проблеми економічних перетворень 20-х – 30-х років XX століття.

50-ті – 80-ті роки XX століття, це період значного історіографічного доробку присвяченого вивченню радянської, в тому числі української економіки. Незважаючи на те, що ці роботи здебільшого мають односторонній погляд на події, вони містять досить цінні відомості і дані. Із великого загалу наукових праць, можна виділити колективні дослідження з історії республіки [31, 35, 37], історії народного господарства [11, 33, 67], низку монографій П. І. Бакуменка [1], М. Д. Горбоватого [15], Л. І. Кухаренко [48], О. Б. Слущького [70], Т. І. Дерев'янкіна й С. В. Кульчицького [21], М. П. Шевченка та І. Л. Шермана [83], статтю В. І. Яненка [85] та інші.

Червоною лінією в роботах, присвячених вивченню радянсько-української економіки, є звернення окремої, прискіпливої уваги до промисловості. Серед усього загалу робіт, які досліджують промисловість,

якісно вирізняється фундаментальна праця О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні. Ч. III. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму» [55]. У ній автор ґрунтовно розглядає розвиток української промисловості в досліджуваний нами період, наводить цікаві і цінні відомості й факти.

Одним із шляхів дослідження промисловості й народного господарства було їх вивчення через призму робітничого класу. Даний напрямок розглядається в працях Г. Д. Діденка [26], В. М. Довгопола [27], А. І. Епштейна [29], О. О. Кучера [49], К. К. Шияна [84], колективних роботах: «Трудові почини робітничого класу 1921 – 1937: (на матеріалах Української РСР)» [19], «Історії робітничого класу УРСР» [34]. Значною мірою в даних роботах досліджено трудову активність робітничого класу, розкрито процес його залучення до управління промисловістю тощо.

Особливий наголос у той час робився на показові внеску компартії у відновлення і розвиток економіки і зокрема вітчизняної промисловості. Серед таких робіт можна назвати монографію В. М. Самофалова [68], працю колективу авторів «Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917 – 1975)» [59] та ін.

Деякі роботи узагальнюють історіографічний спадок індустріалізаційного розвитку: історіографія робітництва [65] та історії фабрик і заводів [69].

Надзвичайно вагомим доробком у дослідженні соціально-економічних процесів на Україні в міжвоєнний період відзначився С. В. Кульчицький [39–46]. Він розглядав як непівську модель, так і індустріалізаційний процес, торкаючись багатьох раніше не досліджуваних питань модернізаційних перетворень 20-х – 30-х років. Зроблені ним висновки є серйозним і авторитетним підґрунтям для наступних наукових розвідок соціально-економічних змін, що відбувались у період непу і перших довоєнних п'ятирічок.

Із другої половини 1980-х років, тобто з настанням перебудови і гласності, з'явилися можливості для нових поглядів, нових інтерпретацій і бачень, висловлення більш правдивих оцінок на радянську історію, зокрема і економічну політику.

На межі 1980-х – 1990-х років з'явилися праці з нових методологічних позицій та на основі аналізу нового, раніше невідомого фактичного і документального матеріалу. Цікавим у цьому контексті видається монографія О. М. Бута [8]. У ній по-новому висвітлено досвід управління промисловістю в умовах непу, розглянуто проблему утвердження командно-адміністративної системи управління промисловістю, яка проіснувала фактично до розпаду СРСР, поставлено питання про ціну форсованої індустріалізації. У наступних своїх роботах [6–7], автор продовжив дослідження економічних перетворень на Україні в 20 – 30-ті роки.

Оцінюючи радянську історіографію даного питання можна сказати, що незважаючи на численні публікації з наведенням фактичного матеріалу щодо необхідності скоріше відмовитися від екстенсивного розвитку економіки, повніше використовувати виробничі ресурси, знаряддя праці, матеріали і робочу силу, вона продовжувала насичуватися переважно літературою зі старими підходами та застарілим трактуванням.

Із здобуттям Україною незалежності склалися нові умови для історичних досліджень, особливо увага науковців концентрувалась на промисловому розвитку УСРР в умовах непу. З'явилися нові погляди на розвиток як окремих підприємств, так і цілих галузей промисловості. Серед таких варто назвати В. І. Гринчуцького [17] (автор достатньо повно розкрив процес організації трестів, визначив його хронологічні межі, показав труднощі ідеологічного, політичного, економічного та організаційного характеру при їх утворенні. Визначено місце та роль промислових трестів в економічній системі соціалістичного господарства); Л. В. Нізову [56], О. О. Сушка [75], М. М. Олійника [57] та ін.

Соціальні та економічні аспекти нової економічної політики, зокрема ринкові відносини, в своїй монографії висвітлює О. А. Пиріг [60]. Дослідниця ґрунтовно розглядає дану проблему, критично оцінює дії влади за надто прискіпливий контроль і обмеженість у можливостях для вільного розвитку народного господарства.

Крім того, слід виділити й узагальнюючі роботи, які дають можливість більш повно отримати уявлення про досліджуваний нами період: колективні роботи «Історія економічної думки в Україні» [32], «Економічна історія України та світу» [51], «Політична історія України. XX століття: у 6 т. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938)» [62], авторський доробок Ю. І. Шаповала [82] та В. М. Литвина [53]. В. С. Бондаренком проведено історіографічний аналіз літератури присвяченої проблемам розвитку української промисловості в 1920 – 1930-ті роки [4–5].

Варто також виокремити колективну роботу В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького [20] та В. А. Греченка і О. Н. Ярмиша [16], де показано місце і значення командно-адміністративної системи на життя суспільства і розвиток господарства країни.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить, що у різний час питання економічних (промислових) перетворень користувалися досить широкою увагою серед дослідників. Проте, чергове звернення до даної тематики є цілком актуальним, особливо зважаючи на проблеми становлення і розвитку вітчизняної промисловості сьогодення. Загалом наявна кількість наукової літератури цілком дозволяє розкрити завдання заявлені в роботі.

1.2. Джерельна база дослідження

Для написання магістерської роботи залучено різні типи джерел, зокрема архівні матеріали, опубліковані цінні відомості у збірниках документів і матеріалів, статистичні збірники, періодична преса.

В першу чергу джерельною базою магістерської роботи являються збірники документів і матеріалів, масове видання яких припадає на 60-ті – 80-ті роки XX століття. До них, зокрема, належать: «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1925 гг.)» [63], «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики» [64], «Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг.» [66], «Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941» [71], «Управление народным хозяйством СССР. 1917 – 1940 гг.» [79] та ін. Підібрані у них матеріали відображають головні віхи відновлення і розвитку народного господарства країни, у першу чергу промисловості, в період 1920 – 1930-х років. Разом із тим вони носять заідеологізований характер, притаманний радянському періоду розвитку історичної науки. Незважаючи на це, вміщені у цих збірниках документи і матеріали є вкрай важливими, оскільки надають змогу скласти уявлення про заходи, рішення партії пов'язані з промисловим розвитком України в 1920-х – 1930-х роках.

Видавались схожі збірники і в роки незалежності, наприклад «Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів» [76] та «Україна у 20 – 30-ті роки XX ст. Мовою документів та очевидців» [78], у яких із позицій сучасних поглядів, максимально неупереджено укладачі намагаються подати раніше неопубліковані, важливі документи.

Крім збірок документів і матеріалів, залучено також архівні матеріали державного архіву Сумської області. Зокрема почерпнуто відомості з фонду Ф. Р. 191 [22–23] про заснування підприємства, його трестування, стахановський рух у роки п'ятирічок. Також взято дані з фонду Ф. Р. 1434 [24] про здачу підприємств місцевої промисловості в оренду в період нової економічної політики.

Також, інформацію взятую із збірок документів і матеріалів та архівних фондів, доповнюють відомості зі статистичних матеріалів,

Наприклад, таких як: «Досягнення Радянської України за 40 років» [28] та «Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967)» [77], які містять важливі показники і результати розвитку промисловості та народного господарства країни в цілому за визначений період.

Залучена й регіональна преса, зокрема сумська газета «Плуг і Молот» [61], яка висвітлює діяльність підприємств місцевої промисловості, рішення і заходи влади щодо розвитку промисловості.

Отже, наявна і використана джерельна база є цілком достовірною і достатньою для розкриття досліджуваної проблеми, а саме – промислового сектору економіки Української СРР у 1920-ті – 1930-ті роки.

РОЗДІЛ 2. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕПУ (1921 – 1928 рр.)

На початку 20-х років XX століття колись могутня Російська імперія розпалася на тринадцять держав. П'ять із них домоглися справжньої самостійності – Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія та Польща. В інших утвердилася радянська форма державності.

Утворена більшовиками в січні 1919 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) окреслювала територію в 452 тис. кв. км., чисельність населення на ній налічувало 25,5 млн. чол. Разом із тим вона не мала чітко вираженого правового статусу. Формально вона вважалася незалежною державою, а в реальності повністю контролювалася московською владою. 28 грудня 1920 р. відбулося юридичне оформлення взаємовідносин шляхом підписання союзного договору між УСРР та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР). Республіки визнавали взаємну незалежність і укладали військовий та економічний союзи. Вони мали спільні збройні сили, управління залізницями і засобами зв'язку, фінанси, ВРНГ, зовнішню торгівлю та ін., всього 7 спільних так званих наркоматів. Цього ж дня VIII Всеросійський з'їзд рад схвалив даний договір [82, с. 46].

Х. Раковський скористався формальною незалежністю радянської України для встановлення дипломатичних зв'язків з іншими державами. УСРР була єдиною з національних радянських республік, яка розгорнула на міжнародній арені активну діяльність.

Декларативний характер «незалежності» УСРР і нечіткість у поділі повноважень між російськими та українськими радянськими органами призводили до розбіжностей у керівництві та дублювання в роботі адміністративного апарату. Такі ж проблеми почали виникати й у відносинах РСФРР із іншими радянськими республіками. Тому, з літа 1922 р. розпочинається підготовка нового договору між ними. Розглядалося два

варіанти договору запропонованого Й. Сталіним та В. Леніним. Жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) схвалив формулу утворення єдиної держави, на якій наполягав Ленін.

30 грудня 1922 р. на з'їзді рад було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у складі РСФРР, УСРР, Білоруської та Закавказької СРР. 26 січня 1924 р. відбувся черговий з'їзд рад, який затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. Згідно з нею за урядом УСРР залишалось керівництво внутрішніми справами, сільським господарством, охороною здоров'ям, освітою, соціальним забезпеченням. Контроль над промисловістю, транспортом, армією, зовнішньою торгівлею і зовнішньою політикою належав до повноважень союзних і союзно-республіканських відомств. Формально кожна республіка отримала право виходу з СРСР, але механізму реалізації цього права розроблено не було.

Творячи революцію і прийшовши до влади, Ленін і його оточення прагнули прискореними темпами будувати соціалізм. За ним приховувалась націоналізація, ліквідація приватної власності, державна монополія тощо. Економічна політика більшовиків у 1917 – початку 1921 років спричинила кризу, яка виражалась у безробітті, припиненні роботи підприємств, браком сировини, палива, продовольства. Економічні заходи у вигляді «воєнного комунізму», які діяли в цей час, нібито і впроваджувалися тимчасово, однак все більше затягала зашморг як економіці, так і суспільству загалом [72, с. 469–470].

На початок 1920-х років матеріальне виробництво в УСРР знаходилося у стані занепаду. Була зруйнована значна частина підприємств, залізниць, мостів. Випуск промислової продукції скоротився у десять разів, сільськогосподарської – на третину. Причини крилися не лише у військових діях, а й у політиці воєнного комунізму. Відповідно до неї націоналізації підлягала уся промисловість і торгівля, для селян вводилась продрозкладка, за якою залишалася лише мінімальна кількість продовольства, а решта забиралася державою. Вводилася обов'язкова трудова повинність,

заборонялася приватна торгівля, замість неї держава розподіляла продукти за картковою системою.

Економічні втрати України, які принесла громадянська війна обчислювались у десять мільйонів карбованців золотом, що складало четверту частину всіх збитків нанесених республікам. Промисловість перебувала в катастрофічній стагнації. На початок 1921 р. дієвими залишались близько 2,5 тис. промислових підприємств із майже одинадцятитисячного промислового фонду. В Україні, порівняно з 1913 р. у 1920 р. видобуток вугілля, виробництво прокату і виплавка сталі становили всього лише 22 %, 1,8 % і 1,7 % відповідно [3, с. 376].

Дещо відмінні, але не менш катастрофічні дані подає інше джерело відзначаючи, що збитки, яких зазнало господарство, обчислювались більш як у 12 млрд. золотих крб. Продукція важкої промисловості України на початку 1921 р. зменшилася більше як у вісім разів і становила лише 12 % довоєнного рівня. Понад 600 шахт було затоплено і зруйновано. Видобуток вугілля ледве досягав 22 % довоєнного рівня, а видобування залізної руди майже зовсім припинилося. Рудники Криворіжжя, Керчі, Нікополя були зруйновані. Металургійна промисловість, яка до війни давала близько 3 млн. тонн чавуну, або 70 % загальної виплавки по Росії, у 1921 р. виплавляла лише один процент довоєнної продукції. У 1921 р. з 63 доменних печей, що діяли на Україні в 1913 р., працювала лише одна – на Петровському заводі в Єнакієвому. Не діяли Краматорський, Катеринославський, Маріупольський та інші заводи. Виробництво текстильної промисловості знизилося проти 1913 р. майже у 5 разів [36, с. 167].

Однак більшовики не поспішали відмовлятися від політики воєнного комунізму. Між тим вона викликала усе більш глибоке невдоволення населення. Економічна криза викликала кризу суспільно-політичну. Селянські повстання, в яких брали участь десятки тисяч людей, охопили всю Україну. Повсюдне невдоволення радянською владою виливалось у страйки робітників – головної соціальної опори більшовиків. Почалися хвилювання в

армії і на флоті. Наприкінці лютого 1921 р. повстали моряки Балтійського флоту в місті Кронштадт, головній військово-морській базі на Балтиці. Вони виступали з гаслом «за радянську владу – без більшовиків». Реальною була загроза нової громадянської війни. Лише боязнь партійно-більшовицької верхівки позбутися влади, змусило її задуматись про зміну вектора в економічній політиці.

Вихід із загальної кризи В. Ленін вбачав у часткових поступках задля зняття напруги в суспільстві. Через загрозу втратити підтримку робітників, селян і солдатів В. Ленін оголосив про скасування комунізму і про перехід до нової економічної політики (НЕП). На з'їзді РКП(б), який відбувся 15 березня 1921 р. схвалив запропоновану ЦК резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Це був перший крок до запровадження нової економічної політики. Відповідно до рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила закон, за яким продовольча розкладка скасовувалась, а замість неї вводився продовольчий податок. У свою чергу, Раднарком УСРР видав декрет, що визначав норми та розмір податку. Неп був розрахований на максимальне підвищення продуктивних сил і на покращення становища робітників і селян.

Нова економічна політика розглядалась як комплекс заходів спрямованих на стабілізацію і поступовий поступ економіки, всього народного господарства країни. Інструментами її реалізації були: продовольчий податок, який прийшов на місце продрозкладці; дозвіл на оренду і приватну власність; залучення так званих «капіталістичних елементів»; вільна торгівля; кооперація; запровадження господарського розрахунку; товарно-грошові відносини та ін. Зрозуміло, що це виглядало як «наступ на горло власній пісні», але іншого виходу в ситуації, що склалась, більшовики не бачили. Проте, з самого початку, НЕП розглядався ними, як вимушений, тимчасовий захід, впровадження якого на постійній основі не передбачався [45].

В перші роки формується так звана «непівська модель». Складовими її елементами в економіці були: державна власність і монополія у промисловості, особливо великій; торгівлі; трестування державних підприємств і переведення їх на господарський розрахунок тощо. Все це підкріплювалось жорсткою монополією однопартійної системи [3, с. 381].

Відбудові й розвитку економіки надав поштовху план ГОЕЛРО (план електрифікації країни затверджений у грудні 1920 р. VIII з'їздом Рад). План ГОЕЛРО був планом господарського відродження країни. Він передбачав реконструкцію та об'єднання в системи існуючих електростанцій, побудову протягом десяти років тридцяти великих електростанцій загальною потужністю 1500 тис. кВт електрифікацію найважливіших залізниць і водних магістралей, розвиток важкої промисловості на базі електрифікації. Продукція великої промисловості мала збільшитись удвоє [2, с. 172].

В Україні передбачалося спорудити Штерівську, Гришинську, Лисичанську, Ізюмівську електростанції, а також Дніпровську і Бузьку гідроелектростанції. Намічалось будівництво Петровської, Юзівської і Макіївської Електростанції, що мали працювати на комбінованих вугільних доменних і коксівних газах. Загальна потужність електростанцій в Україні мала становити 1 млн. кВт. Для розробки заходів, зв'язаних із реалізацією цього плану, була створена Комісія Електрифікації України (КЕУ) [36, с. 171].

Неп зумовив суттєві зміни в промисловості. В першу чергу було реорганізовано управління промисловістю. Методи його здійснення містилися у наказі РНК «Про проведення в життя засад нової економічної політики» затвердженого ЦК РКП(б) 9 серпня 1921 р. Головні моменти крилися в тому, що держава зберігши в своїх руках всю велику і середню промисловість, допустила капіталістичні елементи у формі концесій, оренди дрібних державних підприємств та існування невеликих приватних підприємств. Подальша націоналізація дрібних підприємств була припинена. Частина дрібних підприємств була денаціоналізована і повернене їх

власникам. Неконкурентні підприємства були ліквідовані [2, с. 180; 38, с. 60–61].

З метою узгодження роботи місцевих органів у вересні 1921 р. в Харкові була створена Українська економічна рада (УЕР), до функцій якої входило: об'єднання, виважене керівництво, регулювання і контроль роботи наркоматів УСРР, уповноважених загальносоюзних наркоматів при Раднаркомі УСРР, всіх органів радянської влади в галузі господарського будівництва (21 листопада 1923 р. УЕР була перейменована в Українську економічну раду (УЕН)). До складу УЕР входили наркоми економічних наркоматів, робітничо-селянської інспекції (РСІ), військових справ, голова Південбюро ВЦРПС. Рішення УЕР були обов'язковими для всіх радянських і господарських органів в УСРР. На місцях при губернських та повітових виконкомах Ради народного господарства, як їх головні відділи, сконцентрували повноту відносин з підприємствами всіх форм власності. Для загального регулювання орендних відносин повсюдно при губраднаргоспах були створені виробничо-технічні відділи та їхні підрозділи – орендні бюро.

Відновлення великої промисловості, особливо важкої, являлось пріоритетним завданням. У першу чергу це стосувалось вугільної, нафтової, металообробної та металургійної промисловості. З поміж легкої промисловості перевага віддавалась текстильній, цукровій, шкіряній та іншим галузям. Для втілення таких задумів у життя, потрібна була законодавча база. До основних нормативних документів, які забезпечували виконання намічених планів належали наказ РНК від 9 серпня 1921 р. «Про проведення в життя засад нової економічної політики» та постанова ухвалена Радою Праці та Оборони від 12 серпня 1921 р. – «Основні положення про заходи відбудови великої промисловості та підняття і розвиток виробництва» [67, с. 191].

У галузі промисловості перехід до непу виявився в тому, що держава, зберігши у своїх руках всю велику і середню промисловість, допустила так званий «капіталістичний елемент» у формі концесій, оренди дрібних

державних підприємств та існування невеликих приватних промислових підприємств. Дальша націоналізація дрібних підприємств була припинена. Частина дрібних підприємств була денаціоналізована і повернена їх власникам.

Здавши в оренду дрібні підприємства, держава повністю зберегла у своїх руках велику і середню промисловість. Оскільки відразу неможливо було відбудувати всі підприємства, то передусім налагоджувалась робота найбільших і найважливіших з них. Решта залишалась тимчасово закритою. Здійснювалась концентрація виробництва на кращих підприємствах. З недіючих фабрик і заводів на діючі у плановому порядку передавались верстати, двигуни, запаси сировини і палива, переводилась частина робітників.

Разом із іншим, відпала необхідність у тій крайній централізації керівництва промисловістю в руках главків ВРНГ, яка встановилась у роки війни. Було проведено перебудову управління промисловістю. Кількість главків скоротилась, тепер вони керували промисловістю не безпосередньо, а через губраднаргоспи і господарські трести. Роль раднаргоспів у керівництві промисловістю різко зросла. Підприємства дістали самостійність у справі заготівлі сировини, палива і реалізації готової продукції. Фабрики і заводи (головним чином легкої промисловості) знімалися із державного утримання і переводились на господарський (комерційний) розрахунок (самоокупність). Трест отримав статус виробничого об'єднання однорідних промислових підприємств за територіальним принципом або комбінованих – за виробничо-територіальним. Перші трести («Маслотрест», «Южсталь, тютюновий і цукровий трести») з'явилися восени 1921 р. В Україні було організовано трести союзного, республіканського і губернського підпорядкування в кількості 3, 21 і 54 об'єднання відповідно [2, 180–181; 3, с. 382].

Одним із таких трестованих підприємств був і сумський машинобудівний завод ім. М. В. Фрунзе. Будівництво даного підприємства почалося в Сумах в 1895 р. Для будівництва заводу було організовано в

лютому 1896 р. бельгійське акціонерне товариство під назвою «Сумські машинобудівні майстерні». В 1897 р. підприємство дало свою першу продукцію. В 1919 р. завод було націоналізовано. В 1922 р. колишній Бельгійський машинобудівний завод був перейменований в Перший державний машинобудівний завод ім. Х. Г. Раковського, який знаходився у віданні об'єднання державних заводів металообробної промисловості «Металоб'єднання» Харківського губраднаргоспу. В 1926 р. завод переходить в підпорядкування Українського тресту металообробної промисловості «Укрметалотрест» Вищої Ради Народного Господарства УСРР. В липні 1928 р. підприємству присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. Цього ж року Сумський машинобудівний завод ім. М. В. Фрунзе переходить у відання Українського тресту середнього машинобудування «Укрмашстройтрест» ВРНГ УСРР. В 1931 р. завод ім. М. В. Фрунзе стає підвідомчим Всесоюзному об'єднанню хімічного й цукрового машинобудування ВРНГ СРСР [22; 30, с. 105].

Одним із складових заводу ім. М. В. Фрунзе був сумський завод «Сільмаш». Його створення відбулося на основі постанови РНК СРСР «Про державні підприємства», яка була прийнята 17 липня 1923 р. Завод належав до підприємств місцевої промисловості, був частиною об'єднання «Сільмашцвях» і як підприємство металообробної промисловості спрямований був на випуск сільськогосподарських машин і знарядь. Невдовзі (1930 р.) завод «Сільмаш» став носити ім'я Артема. В 1933 р. підприємство стало складовою частиною (цех) Сумського машинобудівного заводу імені М. Фрунзе. Змінився і профіль випуску продукції, тепер це було центрифугобудування. (Згідно з наказом Міністерства машинобудування та приладобудування СРСР від 1 липня 1949 р. на базі цеху створений Сумський насосний завод) [25, с. 128–129].

Проте, на початку 20-х років становище цих же підприємств, як і економіки в цілому, було вкрай важким. Для прикладу охарактеризуємо стан

промисловості Сумщини по завершенні громадянської війни та перші кроки з виведення її із кризи.

На території, які згодом увійдуть до складу Сумської області, як і в інших регіонах, основна маса заводів і фабрик були зруйновані. Лише їх не велика частина були дієвими, але й ті, через нестачу сировини і палива працювали не на повну потужність, з перебоями. З початком НЕПу частину дрібних виробництв було передано в оренду. Сумські промислові підприємства, такі, наприклад, як суконна фабрика, рафінадний і машинобудівний заводи залишались у власності держави під контролем місцевої влади. Із 1922 р. починає відновлюватись Сумський машинобудівний завод, основною продукцією якого було устаткування для крупорушок, млинів, олійниць та ін. Згодом було відкрито механічний та ливарний цехи, що дало змогу розширити асортимент готової продукції: обладнання для цукрових заводів, електростанцій, вугільних шахт, парових котлів, насоси, центрифуги тощо. У 1927 р. розпочалося реконструкція заводу, що дозволило підприємству розвиватись і надалі. Крім того, успішно розвивались промислові підприємства Ромен, Конотопа, Кролевця, Свеси та інших міст регіону. На кінець відбудовного періоду стали до ладу всі заводи і фабрики металообробної, легкої і харчової промисловості, давали продукцію більшість цукрових заводів нашого краю [74, с. 328–329].

Нова економічна політика спонукала до активного впровадження ринкових механізмів у промисловості. Однак, господарський розрахунок, на який намагалися перевести державні підприємства, на практиці не діяв для трестованих промислових підприємств. Згідно «Положення про державні промислові трести» від 29 червня 1927 р. директор мав значні повноваження. Фактично створювались усі умови для запровадження госпрозрахунку. Але повної самостійності у фінансуванні та комерційній діяльності підприємство не отримало. Трест і надалі залишався юридичною особою, правління тресту будь-коли могло позбавити директора його повноважень. За трестом збереглося право здійснювати всі торговельні операції й порядкувати

прибутком. Підприємства не могли працювати з прибутком, оскільки зобов'язані були відпускати трестам продукцію за собівартістю.

Значна увага надавалася місцевим трестам, роль яких з відбудовою промисловості значно зростає. Вони здебільшого, забезпечували ринок товарами масового вжитку, були мобільнішими та оперативнішими на ринку.

Штати трестів значно збільшились. Так, в об'єднанні «Укртрестсільмаш» протягом 1924 – 1927 років, апарат правління тресту зріс з двох управлінь до дванадцяти, які мали більше ніж трьох десятків підвідділів, бюро, секцій тощо. Таке швидке зростання штатів апарату правління було викликане, з одного боку, зростанням виробництва й ускладненням технічно-виробничої та комерційно фінансової діяльності трестів, а з іншого – свідчило про наближення кризи трестівської системи управління, її недосконалість і неможливість реагувати на зміни у промисловості [17].

У ході трестування відбувався процес поступової централізації всієї промисловості і централістськими каталізаторами виступили трести, які намагалися встановити монополію на ринку. Їм в цьому сприяла держава, яка намагалася використати трести як найбільш вдалу форму встановлення контролю за промисловим виробництвом.

Поряд із трестуванням, держава не маючи достатніх матеріальних і фінансових ресурсів, активно вдається до здачі підприємств в оренду. Підтверджено це було рішенням уряду від 5 липня 1921 р. Згодом, у серпні 1921 р., постановою РНК УСРР було затверджено механізм оренди підприємств. Зокрема у постанові йшлося: «Предоставить кооперативам, товариществам и другим бьединениям, а также отдельным гражданам право арендовать государственные промышленные предприятия в целях их эксплуатации. При предложении одинаковых с причими соискателями условий предпочтение отдается кооперативным объединениям» [63, с. 24–25]. З вище зазначеного бачимо, що держава, дозволяючи оренду, боялася віддавати підприємство одноосібнику, особливо колишньому власнику,

надаючи перевагу артілям, кооперативам тощо. Так влада виражала своє побоювання в зміцненні приватника і в перспективі підризу свого панування.

У власності держави залишалися транспорт, великі та середні промислові об'єкти, зовнішня торгівля. Натомість дрібні майстерні, заклади харчування, частина сфери обслуговування переходила до приватних осіб на правах власності чи оренди. Декретом від 7 червня 1921 р. було дозволено відкривати приватні підприємства з кількістю робітників не більше 10 – 20 чол. У травні 1925 р. було дозволено організовувати приватні підприємства з кількістю робітників до 100 чол., але з особливого дозволу в кожному окремому випадку органів радянської влади Крім того, ще в липні 1921 р. постановою РНК «Про промислову кооперацію» було дозволено робітникам кустарних та інших промислів об'єднуватись у промислові кооперативні товариства або артілі [2, с. 180].

За перші місяці в умовах нової економічної політики, в оренду було передано близько 5 200 дрібних підприємств шкіряної, хімічної, харчової промисловості, що складало приблизно 50 % існуючого промислового фонду [35, с. 298; 36, с. 176].

Бажаючий взяти підприємство в оренду (чи то приватник, кооператив, артіль, комітет незаможних селян), мав укласти з власником орендний договір. Для прикладу, можна навести договір оренди одного із сумських підприємств. В договорі прописувались умови, які орендарю необхідно виконати під час експлуатації виробництва, яку плату і зобов'язання він бере на себе. У разі невиконання умов договору орендодавець міг накласти на орендаря штраф або взагалі в односторонньому порядку розірвати з ним відносини (договір) [24, арк. 1; 40].

Незважаючи на занадто прискіпливе ставлення держави до орендаря-приватника, вжиті заходи сприяли стабілізації ринку, дали можливість для подальшого економічного поступу. Проте вже восени 1923 р. промисловість опиняється перед кризою збуту своєї продукції. Основною причиною такої ситуації стала значна розбіжність цін на промислові і сільськогосподарські

товари (перші були дуже високими, другі надто малими). Цей розрив цін на промислові товари і сільськогосподарські продукти отримав назву «ножиці цін» став наслідком повільних темпів відбудови промисловості. Цьому ж сприяла висока собівартість промислової продукції, високими були накладні витрати у промисловості. Ціни на товари зростали також через високу додану вартість, яка робилася в торгівельній мережі [2, с. 215].

Проблеми розвитку лише пригальмовували, але не зупиняли відновлення народного господарства і промисловості зокрема. Найбільш швидкими темпами відбудовувалась легка промисловість – цукрові, шкіряні заводи, текстильні фабрики та ін. Число діючих промислових підприємств в Україні зросла з 1801 у 1921/22 р. до 2272 у 1922/23 р. Обсяг промислової продукції у 1922 р. збільшився порівняно з 1921 р. більше ніж на 32 %. Промислова продукція, яка мала загальносоюзне значення, у 1923 р. становила 35 % довоєнного рівня. Кам'яновугільна промисловість Донбасу в 1923 р. давала вже 8,1 млн. тонн вугілля проти 5,5 млн. у 1921 р. Швидко відбудовувалась машинобудівна промисловість, особливо сільськогосподарське машинобудування. Випуск сільськогосподарських машин у 1923/24 господарському році становив 47 % довоєнного рівня. Значно зріс випуск продукції легкої промисловості, особливо шкіряної, яка вже в 1922/23 р. перевищила довоєнний рівень на 6,5 %. Майже досягла довоєнного рівня текстильна промисловість. Успішно розвивалась харчова промисловість, особливо хлібопекарська та м'ясна [36, с. 185, 194].

Разом із тим, промисловість України розвивалась нерівномірно. Поряд із союзною і республіканською промисловістю існувала й місцева на яку влада покладала великі надії, розраховуючи що саме вона буде середньою ланкою між великою промисловістю і сільським господарством. Однак належної підтримки місцева промисловість довгий час не отримувала і лише наприкінці відбудовного періоду влада починає звертати увагу на проблеми галузі, обговорювати і висвітлювати проблеми місцевої промисловості в пресі [61, 1926, 15 травня].

Можна сказати, що влада нарешті звернула увагу на перекося в розвитку галузей промисловості, водночас підтверджувала той факт, що основною для органів влади залишалась велика промисловість республіканського і загальносоюзного значення. Не дивлячись на проблеми розвитку як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, місцева промисловість відігравала помітну роль промисловому й економічному житті країни загалом.

Підсумовуючи досягнення української промисловості за роки відбудови, за п'ять років (1921 – 1925 рр.) промислове виробництво зросло у 5,5 раз. Велика промисловість у 1925 р. досягла 75,5 % довоєнного рівня. Особлива увага приділялась розвитку металургії. У 1925 р. став до ладу ряд металургійних заводів. У квітні було запущено Дніпровський металургійний завод, який не працював вісім років. На Юзівському металургійному заводі в червні стали до ладу дві мартенівські печі потужністю 150 тис. пудів сталі на рік кожна. З пуском цих печей завод досяг довоєнного рівня виробництва. У вересні введено в дію найбільший в Україні Петровський металургійний завод. У цьому ж 1925 р. запрацювали Костянтинівський, Макіївський та Єнакіївський металургійні заводи. У 1925 р. В Україні працювала 26 домен, які виробляли понад 1,7 млн. тонн чавуну (60 % довоєнного рівня). Видобуток кам'яного вугілля досяг 78 % довоєнного видобутку. У цей же період було відновлено Луганський паровозобудівний завод, пущено Донецький і Слов'янський содові заводи, два соляні заводи у Слов'янську. Випуск сільськогосподарських машин на кінець відбудовного періоду досяг 159 % довоєнного рівня. У 1925/26 господарському році на Харківському паровозобудівному і Великотокмацькому машинобудівному заводах було випущено 383 трактори. Значних успіхів було досягнуто у відбудові залізничного транспорту, вантажообіг якого в Україні зріс на 70 % довоєнного рівня. Успішно розвивалась легка і харчова промисловість. У 1925/26 р. шкіряна промисловість зросла порівняно з довоєнним рівнем на 50 %, текстильна – на 24 %, цукрова промисловість досягла 80 % довоєнного

рівня, виробивши 883 тис. тонн цукру, що становило 86 % усього загальносоюзного виробництва [36, с. 200–202].

Важливого значення стало надаватися проблемам планового розвитку економіки. Починаючи з 1925/26 господарського року, Держплан СРСР і УСРР почали складати зведені річні народногосподарські плани, так звані «контрольні цифри». Особливістю у вирішенні цих проблем в УСРР була фактична залежність долі народного господарства, особливо підприємств союзного підпорядкування від позиції союзного центру. Почали підтверджуватися застереження голови Держплану СРСР Г. Гринька про наступ центральних відомств Союзу на економічний суверенітет республіки. Схожої думки додержувався й економіст М. Волобуєв [14].

Практика другої половини 1920-х років свідчить, що перехід до всеохоплюючого директивного планування врешті-решт обернувся згортанням дрібного і середнього підприємництва, затуханням промислової кооперації, відчуженням працівників державної промисловості від власності і зниженням їх матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці.

На початку непу приватна промисловість була необхідною і важливою, виробляючи потрібні товари для населення, оскільки державна промисловість не могла цього зробити стоячи на шляху відновлення. Втім, коли на кінець відбудовного періоду державна промисловість в основному була відновлена, приватник виявився непотрібним. Держава бере курс на повне витіснення так званого «капіталістичного» елементу з промисловості і торгівлі. Посилилось податкове обкладання приватного сектору. В 1928 р. було відмінено закон від 5 липня 1921 р., який дозволяв здачу в оренду державних підприємств приватним особам. До початку 1930 р. майже всі договори оренди з приватними особами були припинені [2, с. 270–271].

Українська промисловість другої половини 20-х років була більш розвинута ніж в деяких інших радянських республіках. В Україні вироблялося близько 22 % всесоюзної валової продукції промисловості. Її важка промисловість була основною базою індустріалізації країни. У 1927 р.

в Україні було зосереджено 80 % всесоюзного видобутку вугілля, 70 % залізної руди, 61 % марганцю, 70 % чавуну і 60 % сталі. Велике значення для індустріалізації країни мала також машинобудівна, хімічна та ряд інших галузей промисловості республіки. При цьому в українську промисловість вкладались величезні кошти. Так, із 5,7 млрд. крб., що були вкладені у велику промисловість СРСР у 1926 – 1929 рр., Україні виділено 1,2 млрд. крб., або 21 % [27, с. 10].

У цей період було введено до ладу низку підприємств, які були законсервовані. Зокрема у Донбасі деконсервовано 95 шахт, 48 і 169 фабрик і заводів відповідно республіканського і місцевого підпорядкування. Разом із тим успішно здійснювалася реконструкція підприємств. Було відновлено устаткування на Сумському заводі імені Фрунзе, Харківському заводі «Світло шахтаря», Київському «Більшовик» та ін. Нові й реконструйовані підприємства України в 1928/29 господарському році давали 28 % всієї промислової продукції. Лише у великій промисловості кількість підприємств зросла з 1908 в 1924/25 р. до 1669 в 1928/29 р., або на 21,1 % [27, с. 11].

Вжиті заходи сприяли подальшому зростанню промислового розвитку. Щорічний приріст промислової продукції в 1927 – 1929 рр. становив 19,4 %. Водночас темпи розвитку окремих галузей, як і раніше, були неоднаковими. Наприклад, легка промисловість була відбудована раніше ніж важка, але розвивалася нерівномірно і сповільненими темпами. Якщо швацька промисловість зросла за чотири роки в 6,5 раз, трикотажна в 6,2 раз, взуттєва в 4,2 рази, то деревообробна лише на 80 %, тютюнова на 27,8 %, а махоркова навіть зменшила виробіток продукції на 16 %.

Інша ситуація була у важкій промисловості, яка загалом була відбудована в 1926/27 р. За період з 1925 по 1929 роки валова продукція важкої промисловості зросла в 2,6 рази, тоді як легкої лише на 36,9 %. Зокрема, хімічна промисловість виросла в 4,1 рази, залізорудна – в 4 рази, машинобудівна і кам'яновугільна – в 2,4 рази кожна, виплавка чавуну і прокату сталі – відповідно в 3,2 і 3,6 рази [27, с. 13].

Отже, запровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток матеріального виробництва і вже у 1925 – 1926 господарському році довоєнний рівень промисловості було перевищено. Але СРСР продовжував значно відставати від передових країн світу. Серед більшовицького керівництва в 20-х роках постійно точилися суперечки про те, яку економічну політику проводити. Розбіжності виникали у принциповому питанні: чи зберігати НЕП, збалансовану економіку і принцип матеріальної зацікавленості працівників, чи розпочати форсовану індустріалізацію. Переміг другий варіант.

Таким чином, уже в кінці 20-х років в Україні, як і по всьому СРСР, нова економічна політика була згорнута. Господарська система, яка базувалася на ринковому механізмі, змінювалася командно-бюрократичною системою управління, як частиною тоталітарного режиму. Нові, впроваджені союзним партійно-державним керівництвом адміністративно-директивні методи управління промисловістю характеризувалися централізацією і суворою регламентацією. На зміну ринку прийшов план.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1928 – 1932 рр.)

До середини 20-х років ХХ століття відбудовчий процес підходив до завершення. Валовий обсяг продукції державної промисловості на деяких підприємствах, підпорядкованих УРНГ, досягнув 91 %. Із 14 % до 20 % зросла частка української промисловості в загальносоюзному обсязі [40, с. 342].

Завдяки новій економічній політиці промисловість УСРР у середині 1920-х років наблизилася до показників 1913 р. Разом із тим, за багатьма показниками, промисловість країни, як і народне господарство в цілому, значно відставало у своєму розвитку порівняно з провідними країнами. На порядку денному постали питання не тільки переобладнання діючих заводів, шахт, нафтопромислів, скільки будівництва нових промислових об'єктів. На старій технічній базі неможливо було говорити про розвиток потужної цивілізованої держави. Адже країна залишалася переважно аграрною. Основна маса робітників була зайнята ручною малопродуктивною працею, у містах зростало безробіття, а село виявилось перенаселеним.

Розвиток промисловості і піднесення на її основі економічного і культурного життя України було неможливим без докорінної реконструкції промисловості. Це зумовлювалося двома основними факторами. По-перше, наприкінці відбудовного періоду промисловість країни майже цілком використала успадкований основний капітал (машини, устаткування), і подальший її розвиток був пов'язаний з переустаткуванням підприємств і фабрично-заводським будівництвом. Про це свідчили і дані про стан промисловості України. Уже в 1924/25 роках у кам'яновугільній, залізорудній, металообробній промисловості республіки технічні можливості були майже повністю вичерпані, і Вища Рада Народного Господарства УСРР ставила питання про реконструкцію й будівництво заводів. По-друге, промисловість не могла базуватися на застарілій техніці. За даними ВРНГ

УСРР фізичний знос основного капіталу республіки становив 40–45 %. Перед країною постало питання про перехід до реконструкції народного господарства [82, с. 58].

Й. Сталіним було прийнято рішення за будь-яку ціну швидко збільшити обсяги виробництва у важкій і машинобудівній промисловості, куди мали спрямовуватися основні матеріальні і людські ресурси. Тому логічним рішенням було проголошення курсу на індустріалізацію, прийняте в грудні 1925 р. на XIV з'їзд ВКП(б). Індустріалізація мала забезпечити техніко-економічну самостійність СРСР, його незалежність від так званих «капіталістичних» країн, основу оборонної могутності Радянської держави, а також підвищення життєвого рівня населення (повна ліквідація безробіття, різке збільшення виробництва предметів народного споживання, зростання національного доходу) [2, с. 236]. Надзвичайно важлива роль в індустріальному перетворенні належала Україні. На цьому неодноразово наголошувалося на різних з'їздах і конференціях, зокрема і IX з'їзді КП(б)У, який відбувся у грудні 1925 р.

Квітневий Пленум ЦК 1926 р. обговорив і затвердив резолюцію «Про господарське становище і господарську політику», в якій підбив підсумки розвитку економіки країни у відбудовний період і накреслив далішні господарські і політичні завдання. Керуючись директивами XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію країни, пленум наголосив на необхідності прискореного розвитку провідних галузей народного господарства – машинобудування, металургійної і паливної промисловості, виробництва електроенергії, транспорту. В резолюції були дані конкретні вказівки щодо поліпшення планування народного господарства, джерел нагромадження коштів для індустріалізації [62, с. 108].

Ще в лютому 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Уккранаргоспу про вперше укладений у масштабах української промисловості промплан на 1924/25 господарський рік. Промплан Уккранаргоспу став складовою частиною великої роботи, проведеної ВРНГ

СРСР під керівництвом Ф. Дзержинського зі складання п'ятирічного плану металопромисловості і під керівництвом Л. Каменєва зі складання контрольних цифр розвитку промисловості СРСР на поточний рік. За доповіддю Ф. Дзержинського «Про металопромисловість» XIV Всесоюзна конференція ВКП(б) (квітень 1925 р.) ухвалила рішення про негайну розробку перспективного плану спорудження великих підприємств. Через декілька місяців п'ятирічний план розвитку металопромисловості був розроблений, що означало перехід до великого капітального будівництва і початку докорінних індустріальних змін. У ньому вперше називалися такі новобудови, як Краматорський завод важкого машинобудування, Криворізький металургійний завод. Важлива роль відводилася Дніпровському імені Дзержинського і Єнакіївському металургійним заводам і т.д. Тобто, зазначені промплани і контрольні цифри, стали першою спробою розробки п'ятирічного плану для народного господарства країни.

IV з'їзд рад СРСР, який відбувся у квітні 1927 р. заслухав доповідь Голови ВРНГ СРСР В. Куйбишева «Про стан і перспективи розвитку промисловості СРСР». Відмітивши успіхи в промисловості, з'їзд доручив уряду забезпечити такий темп розширення основного капіталу промисловості, який дав би можливість у короткі терміни догнати, а потім і перевершити рівень індустріального розвитку передових країн. З'їзд поставив перед урядом завдання максимально розвивати виробництво засобів виробництва, розширяти вітчизняне машинобудування з метою якнайшвидшого визволення від іноземної залежності в цій галузі. Особлива увага була звернена на подальше розширення енергетичної бази як основи реконструкції всього народного господарства, зокрема схвалено будівництво Дніпрогесу. Також з'їзд зобов'язав уряд у найкоротший термін розробити п'ятирічний план розвитку господарства [2, с. 237].

Найважливішим державним органом, який практично керував здійсненням курсу на індустріалізацію, була ВРНГ. В 1926 – 1927 роках було здійснено перебудову ВРНГ, створено планове управління, нові управління

по галузях промисловості і т.д. У червні 1927 р. РНК СРСР прийняла спеціальну постанову про роботу Держплану, на основі якої було зміцнено всі ланки планових органів держави. Держплан СРСР приступив до розробки п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР.

В жовтні 1927 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦК ВКП(б) розглянув розроблені Політбюро директиви по складанню першого п'ятирічного плану і прийняв рішення поставити питання про п'ятирічний план на черговому XV з'їзді партії. Дійсно, директиви по складанню п'ятирічного плану на 1928/29 – 1932/33 роки були розглянуті і схвалені XV з'їздом ВКП(б), який відбувся у грудні 1927 р. У них на збалансованій основі висувалися три взаємопов'язаних завдання: прискорений розвиток промисловості, розгортання на принципах добровільності часткової колективізації сільського господарства і підвищення добробуту народу. В частині промислового розвитку вони вимагали швидкого і переважаючого розвитку виробництва засобів виробництва, всемірного розвитку електрифікації, чорної і кольорової металургії, машинобудування, хімії, видобутку вугілля і нафти як основи для розширеного відтворення і реконструкції всіх галузей народного господарства.

Керуючись директивами XV з'їзду, Держплан і ВРНГ СРСР разом з місцевими плановими органами, наркоматами і відомствами розробили проект першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. План розроблявся в двох варіантах – відправному (мінімальному) і оптимальному (максимальному), які відрізнялись один від одного на 20 %. Обидва варіанти було подано на розгляд XVI партійної конференції (квітень 1929 р.). Мінімальний варіант було відхилено партконференцією і затверджено оптимальний варіант, який був розрахований на сприятливі умови і містив вищі директивні показники, не допускав жодних змін у плані, мав виконуватись за будь-яких обставин. 20 – 28 травня 1929 р. працював V з'їзд Рад СРСР. Він заслухав доповіді голови Держплану СРСР Г. Кржижанівського і Голови ВРНГ В. Куйбишева про п'ятирічний план

розвитку народного господарства і одностайно затвердив його в оптимальному варіанті [2, с. 256–257; 62, с. 117].

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану СРСР розроблявся план соціально-економічного розвитку Української СРР. У травні 1929 р. він був затверджений XI Всеукраїнським з'їздом Рад і став державним законом. П'ятирічний план враховував необхідність створення власними зусиллями нової технічної бази для продовження реконструкції всього народного господарства.

Вся промисловість була поділена на дві групи – «А» і «Б». До групи «А» відносились важка індустрія, якій першочергово надавалось фінансування, сировина, матеріальні і людські ресурси. До групи «Б» належала харчова й легка промисловість. Відношення до неї було другорядним, так би мовити за залишковим принципом. Пріоритет групи «А» обумовлювався інтересами військово-промислового комплексу, якому надавалась особлива увага радянського керівництва [43, с. 7].

Капіталовкладення в економіку України центр визначив у розмірі 13 млрд. крб. з 64 млрд. крб., передбачених взагалі на капітальне будівництво по СРСР. У промисловість (разом із електрифікацією) планувалось вкласти більше 5 млрд. крб. Ці кошти передбачалось спрямувати на завершення будівництва Дніпрогесу розпочате в листопаді 1927 р., зведення промислових гігантів таких як; «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», ряду шахт, Харківського тракторного і Краматорського машинобудівного заводів, реконструкцію Луганського паровозобудівного, Дніпродзержинського, Дніпровського, Макіївського, Комунарського металургійних заводів і т.д. Так, Харківський тракторний завод мав щороку випускати до 40 тис. тракторів, Криворізький металургійний завод – 650 тис. тонн металу і т. д. Передбачалося також створення низки комбінатів з виробництвом азотних добрив за новітніми технологіями – із синтетичного аміаку, отриманого кисню, коксового газу й азоту повітря. В Україні планувалося звести шість азотнотукових комбінатів. Виробництво

електроенергії передбачалося збільшити в 2,5 рази, виробництво машин мало збільшитись у 3 рази, хімічної промисловості – в 3,5 рази [36, с. 254]. Україна стала основним плацдармом проведення індустріалізації. 400 із 1500 промислових підприємств планувалося спорудити на її території в першій п'ятирічці.

П'ятирічний план фактично закріплював традиційну з часів царизму структуру народного господарства. В основі цієї структури зосереджувалися видобувні галузі і первинна обробка сировини, розвиток машинобудування і хімії переважно для військово-промислового комплексу. Розташування й обсяги промислово-сировинних ресурсів УСРР багато в чому визначали розміщення і перспективи розвитку провідних галузей промисловості.

Перші успіхи, одурманили голови радянського керівництва, яке сподівалося на швидкий ривок у промисловому й економічному розвитку. Для цього, низкою постанов ЦК керівної партії в липні-серпні 1929 р. намічалось здійснити «великий стрибок» – різко форсувати темпи зростання чорної і кольорової металургії, вугільної і хімічної промисловості, деяких галузей машинобудування. Цьому сприяла й стаття в газеті «Правда» від 7 листопада 1929 р. Й. Сталіна «Рік великого перелому» в якій на 1929/30 господарський рік було задекларовано приріст продукції всієї промисловості на рівні 32 %, а важкої індустрії – 46 %. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) підтримав ці цифри. Так стартувала форсована індустріалізація.

«Підігрівав» ситуацію і Й. Сталін. У своєму виступі на XVI з'їзді ВКП(б) (липень 1930 р.), він закликав на 1930/31 р. підняти приріст промпродукції до 45 %. На 1932 р. знову намічався нереальний темп – 36 % індустріального зростання. У середньому в 1930 – 1932 роках намічалось досягти зростання промислової продукції на 37,7 % [7, с. 212]. Так виглядав стрибок в індустріалізацію. Тобто, план схвалений керівною партією і затверджений як державний закон було проігноровано. Перша п'ятирічка виконувалася за сумою річних завдань, які не мали нічого спільного із затвердженим планом.

Усі зусилля і кошти зосереджувалися на виробництві засобів виробництва як ударному напрямку. На фінансування важкої індустрії УСРР виділялося 85–93 % усіх капіталовкладень. Створювалися підприємства-монстри, розраховані на потреби цілих регіонів. 12 із 35 підприємств, які споруджувалися в СРСР вартістю понад 100 млн. крб. кожне, припадали на УСРР [52, с. 154].

Старий госпрозрахунковий механізм, який склався в умовах непу, для реалізації планів-директив виявився непридатним. Роль трестівського госпрозрахунку знижувалася. Нове «Положення про державний трест», затверджене ЦВК і РНК СРСР в 1927 р., а в УСРР таке положення про республіканські трести було прийняте в 1928 р., обмежували можливості госпрозрахунку директивними плановими завданнями.

У рік «великого перелому» почалася заміна трестівського госпрозрахунку. 3 грудня 1929 р. усі підприємства перейшли у підпорядкування загальносоюзним наркоматам (міністерствам), які відповідали за розвиток окремих галузей промисловості. Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. Але при цьому підприємство не отримувало економічної самостійності, яку мав трест. З госпрозрахункового об'єднання трест перетворювався в орган технічного управління. Критерієм роботи тресту тепер було виконання державного плану. Основним техніко-економічним показником підприємства ставав державний план і закріплювався план єдиначальності [17, с. 158].

У ході проведення реформи управління промисловістю посилюлися централізаторські тенденції. Велика промисловість УСРР перейшла в підпорядкування загальносоюзних главків ВРНГ. Уккранаргосп керував лише місцевою промисловістю. Це означало зменшення і без того незначних владних повноважень партійно-державного керівництва України. Спроби довести центру економічну недоцільність таких дій, не знайшла підтримки. Створювалася економіка з найвищим рівнем централізації управління та громіздкою адміністративною системою.

Проведені в 1930 р. кредитна і податкова реформи надавали промисловості виняткові права, ліквідувавши фінансові обмеження для підприємств. На практиці це означало встановлення в народному господарстві диктатури промисловості.

Однією з характерних особливостей командно-бюрократичної системи управління стала «штурмівщина». Незважаючи на привілейоване становище, індустрію й її новобудови на шляху реалізації сталінських планів-директив постійно переслідували численні труднощі. Серед них некомплектне матеріально-технічне постачання, недостатнє й запізніле фінансування, низький рівень кваліфікації робітників та інженерно-технічних кадрів тощо. Проектно-кошторисна документація, плани будівництва і поставок устаткування часто переглядалися, викликаючи нервування і штурмівщину.

Поряд із виробничими і економічними нарадами, на початку п'ятирічки виникло масове виробниче змагання. Важливе значення в цьому відношенні мала стаття В. Леніна «Як організувати змагання?». У відповідь на ленінську статтю шахтарі Артемівської округи в кінці січня 1929 р. організували змагання між рудниками «Північний» і «Центральний». Це був перший в СРСР договір про соціалістичне змагання між підприємствами [19, с. 105].

Шахтарів підтримали машинобудівники, які досягли апогею в пропагандистській кампанії навколо п'ятирічного плану. За їхнім прикладом пішло багато трудових колективів. Підтримуючи робітничий запал, 9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» перетворивши цей ентузіазм на рух ударників.

Цей рух став дійсно масовим. Уже в кінці червня у змагання включилися робітничі колективи 34 великих металургійних і машинобудівних підприємств, де працювало 171 тис. робітників. На 1 липня 1929 р. змаганням було охоплено 92 % шахт Донбасу і рудників Кривого Рогу. Широко розгорнулося змагання за кращі показники також у хімічній, текстильній, шкіряній та інших галузях промисловості. Одночасно почалося змагання на підприємствах, тобто змагання між робітниками, бригадами,

цехами, відділами тощо. Саме організація внутрізаводського змагання зробила його масовим. Так, на 1 жовтня 1929 р. у внутрізаводському змаганні брало участь 20 % робітників Київської округи, 24 % гірників Сталінської округи, 30 % робітників Миколаївського суднобудівного заводу і Єлизаветградського заводу «Червона зірка» і т. п. На кінець серпня 1919 р. змаганням було охоплено від 25 до 35 % робітників [27, с. 121].

Кадрові, висококваліфіковані робітники брали шефство над новачками. Вони передавали їм свій виробничий досвід, допомагали оволодіти складною технікою. Одним із ініціаторів цього руху став вибійник шахти «Кочегарка» М. Ізотов. У 1932 р. він організував на шахті дільницю-школу, де в процесі виробництва навчав молодих вибійників. Так званий «ізотовський рух» став масовим у вугільній та інших галузях промисловості.

За п'ятирічку в Україні збудовано 386 нових фабрик і заводів, 30 великих шахт. Найбільшого розмаху промислове будівництво набуло в Донбасі, Харківській і Дніпропетровській областях. У Донбасі й Харкові збудовано 93 нових промислових підприємства, в Дніпропетровській області 85, у Київській – 70. Споруджені гіганти машинобудування – Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого машинобудування, заново реконструйовані Луганський паровозобудівний і побудовано Харківський турбінний заводи. На всіх найбільших металургійних заводах: Макіївському, Донецькому, Єнакіївському, Дніпродзержинському та інших – проводилися великі реконструктивні роботи. Великих масштабів набуло нове будівництво і реконструкція в коксохімічній галузі. В Маріуполі, Дніпродзержинську, Єнакієвому, Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі споруджувалися нові коксохімічні заводи. Нові хімічні підприємства будувалися в Одесі, Костянтинівці, Вінниці, Слов'янську. Успішно розвивався Рубіжанський хімічний завод. На кінець першої п'ятирічки завершено спорудження Горлівського азотнотукового комбінату, Донецького содового заводу.

Розвивалась, хоча й не так успішно, промисловість групи «Б». За роки п'ятирічки було споруджено і введено в дію такі підприємства як:

Дніпропетровську взуттєву фабрику, київські фабрики – швейну імені М. Горького і трикотажну імені Р. Люксембург, Одеську трикотажну фабрику, 2-у Харківську трикотажну фабрику, 22 коноплезаводи, 2 льонозаводи. Великих реконструкцій зазнали Харківська швейна фабрика імені Ю. Тинякова, Одеська швейна фабрика імені В. Воровського, Харківська й Полтавська панчішна фабрики, Вінницька й Одеська взуттєві фабрики та ін. [36, с. 293–297].

Однак, незважаючи на героїзм і самопожертву радянського народу, п'ятирічний план виконати не вдалося. Підвів «великий стрибок». Темпи індустріального зростання відставали від сталінського «підстьобування». Крім того, спостерігалось «накручування валу», тобто повторний облік однієї й тієї ж продукції внаслідок неодноразових реорганізацій управління промисловістю. За деякими видами продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості не було досягнуто затверджених з'їздом Рад СРСР показників обсягів виробництва протягом усього довоєнного часу.

Незважаючи на це, було оголошено про виконання п'ятирічного плану в коротші терміни ніж визначалися спочатку – за чотири роки і три місяці. В реальності, все виглядало не так. Насправді, значно скоротилися темпи промислового розвитку. Якщо в перший рік п'ятирічки вони становили 23,7 %, то на п'ятому році дорівнювали лише 5 % [7, с. 226]. Крім того, виробничий потенціал використовувався неефективно. Наприкінці п'ятирічки шахти Донбасу, введені в експлуатацію в 1929 р., освоїли проектну потужність лише на три чверті, а 18 шахт, прийнятих держкомісією в 1930/31 роках – менше ніж на дві третини. Майже чверть врубових машин на шахтах простоювала. Металургійний комплекс півдня СРСР і механізований Донбас вимагали економічних методів керівництва. Аналогічна ситуація склалася і в інших галузях промисловості.

Такий стан речей може свідчити про одне, що політика форсованої індустріалізації зазнала краху. Незважаючи на це, відбулося різке підвищення індустріальної могутності УСРР. Питома вага валової продукції

промисловості тут зросла з 50,1 % в 1927/28 р. до 72,4 % в 1933 р. Здійснення індустріалізації викликало зміни в структурі посівних площ у сільському господарстві: зменшилася частка зернових і збільшилася – технічних, кормових культур. У наслідок величезних вкладень у державну промисловість приватнокапіталістичний сектор у великій промисловості УСРР був витіснений майже повністю в 1930 р. А в кінці п'ятирічки соціалістичний сектор став єдиним [43, с. 9].

Підбиваючи підсумок по розділу варто наголосити на наступних моментах: у 1926/27 господарському році капіталовкладення в союзну промисловість сягали приблизно 1 млрд. крб. Частка УСРР становила близько 27 %, що в абсолютних числах складало майже 270 млн. крб. За роки першої п'ятирічки в Україні відновлювалося і будувалося майже 400 промислових підприємств. Було збудовано і дали струм ряд електростанцій, зокрема і Дніпрогес. Введено до ладу 53 нові шахти, 24 і 12 мартенівські і доменні печі відповідно. Восени 1931 р. почав випуск своєї продукції Харківський тракторний завод. З'явилися нові галузі важкої, легкої і харчової промисловості: електр- і кольорова металургія, масло переробка, маргарина, комбікормова та ін. Разом із тим, спостерігалось відставання харчової і легкої промисловості. Пояснюється це пріоритетним ставленням партійно-державного керівництва до галузей великої, важкої індустрії. Тоді як інші галузі залишалися допоміжними і фінансувалися за залишковим принципом.

З величезними зусиллями країна зробила ривок у промисловому розвитку, але вже перша п'ятирічка довела фантастичність запланованих завдань. Якщо Сталін і його оточення прогнозували досягти темпів промислового зростання на рівні 37,7 %, то в реальності вони досягли 16 % за рік. Початок індустріалізації одразу позначився на становищі населення, взимку 1929 р. в містах України було запроваджено нормовану торгівлю хлібом за картками, яка була ліквідована лише в 1935 р.

Ігнорування закономірностей розвитку економіки, ставка винятково на ентузіазм мас у процесі наростання труднощів неминуче вели до посилення адміністративного тиску. Недоліки на виробництві все частіше почали розглядати як навмисне шкідництво. За умов боротьби з «шкідниками» дуже незатишно почувалися інженерно-технічні працівники і керівні кадри, бо не завжди новаторські прийоми організації й управління виробництвом давали позитивні результати. Усе це не могло не позначитись на загальних підсумках соціально-економічного розвитку республіки в першій п'ятирічці, що й належало врахувати розробникам другого п'ятирічного плану.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1933 – 1937 рр.)

Після заяви Й. Сталіна про завчасне завершення п'ятирічного плану 1933 р. став стартовим роком нової п'ятирічки. Розроблення плану другої п'ятирічки почалось ще в 1931 р. З досвіду першого перспективного планування і його практичної реалізації партійно-державне керівництво країни змушене було винести деякі уроки. Довелося відмовлятися від директив відносно складання другого п'ятирічного плану народного господарства СРСР, затверджених у лютому 1932 р. XVII конференцією ВКП(б) щодо політики «підстьобування» індустріалізації. У лютому 1933 р. V Сесія ВУЦВК схвалила річний план розвитку народного господарства УСРР. Намічалися скромніші завдання за всіма напрямками економіки. XII з'їзд КП(б)У, який відбувся в січні 1934 р., схвалив тези і визначив перспективи розвитку УСРР у другій п'ятирічці (1932 – 1937 рр.).

Другий п'ятирічний план був виваженішим. Запропоновані середньорічні темпи зростання промисловості зменшувалися втричі – до 13-14 %. Важлива роль відводилась створенню і поширенню новітньої технічної бази промисловості. Планувалося технічне переоснащення всього народного господарства з таким розрахунком, щоб у 1937 р. 80 % всієї промислової продукції виробляли нові підприємства, побудовані або цілком реконструйовані у роки першої і другої п'ятирічок. Намічався швидкий розвиток галузей, які працювали на задоволення потреб людей та пов'язаних з виробництвом товарів народного споживання.

В Україні планувалося запустити такі підприємства гіганти як «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», завершити докорінну реконструкцію Дніпровського заводу ім. Ф. Е. Дзержинського і Макіївського заводу ім. С. М. Кірова, освоїти виплавку феросплавів. У галузі машинобудування передбачалося завершити будівництво Новокраматорського, Харківського турбогенераторного, Луганського

паровозобудівного і ряду верстатобудівних заводів. Нікопольський південно-трубний і сталінський металургійний заводи. Передбачалось будівництво підприємств хімічної промисловості у Горлівці, Лисичанську, Дніпропетровську та інших містах республіки. За п'ятирічку намічалось здати в експлуатацію 68 шахт, збільшити виробництво електроенергії до 9,7 млрд. кВт/год. проти 3,1 млрд. кВт/год. у 1932 р., побудувати електростанції в Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві. Планувалися будівництво ряду великих підприємств легкої (спорудження суконних, шерстяних, взуттєвих, панчішних фабрик), харчової (будівництво 86 великих підприємств, з яких 70 мали стати до ладу у другій п'ятирічці), переробної промисловостей, реконструкція цукрових заводів правобережної України. Диспропорції, які виникли в народному господарстві, зменшувалися [12, с. 93].

Друга п'ятирічка продовжувала суперечливі тенденції минулих років. Господарський механізм характеризувався переплетенням уламків ринкових відносин і командно-бюрократичних методів управління, причому, надходження відігравали вирішальну роль у процесі розширеного відтворення. Як наслідок, радянська економіка втратила можливість якісного саморегулювання, а її здатність розвиватися за рахунок інтенсивних чинників різко обмежувалася. Сталінізація промисловості пустила глибокі корені.

Переведення великої індустрії в пряме підпорядкування загальносоюзного народного комісаріату важкої промисловості (НКВП) з його розгалуженою мережею главків, наділених широкими повноваженнями, призвели до ліквідації функціональної системи управління на підприємствах і встановлення повного єдино начальництва.

Замість альтернативного шляху стимулювання економічних методів з широким залученням робітників і інженерно-технічних кадрів до управління господарством, постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» закріплювала адміністративно-командну систему. Досягнення робітничого класу давались ціною

напруження сил і не могли стати тривалими, адже вони були забезпечені не завдяки раціональному економічному регулюванню, а за рахунок жорсткішої централізації й адміністрування, усе більшого відчуження трудящих від результатів своєї праці. Зусилля господарських керівників, інженерно-технічного персоналу спрямовувалися на виконання виробничих програм, зазвичай, за рахунок організаційно-технічних заходів, без урахування економічних методів, матеріальних стимулів.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) щодо вугільного Донбасу і приведення у відповідність до неї всієї системи господарського управління, посилення втручання партійних організацій у господарські справи аж до кінця 1980-х років подавалось як наймудріше і найефективніше вирішення наявних та перспективних проблем будівництва соціалізму. Будні ж соціалістичного будівництва не відповідали міфу. Ліквідація функціональних відділів у трестах, рудоуправліннях і шахтоуправліннях дозволила скоротити апарат на 5,6 тис. осіб або на 23 %. Багато з них були спрямовані на зміцнення провідних вугледобувних дільниць, енергомеханічних і планово-економічних служб шахт. Зміцнювалась єдиноначальність на шахтах і вугільних дільницях. Часто це робилося поспішно і не доводилось до кінця, звідси радикальних змін системи управління виробництвом не відбулося. Наприклад, у тресті «Сталінвугілля», з червня по жовтень 1933 р. змінилось 333 керівника різного рангу, зокрема 182 начальника дільниць. Аналогічна картина спостерігалась у трестах «Донбасантрацит» і «Макіїввугілля» [7, с. 234].

У середині 30-х років більше третини всього машинобудування України було зосереджено в Харкові. Харківські підприємства виробляли середні й великі електромашини, трактори, паровози, потужні дизелі, сільськогосподарські машини, різноманітне фабрично-заводське устаткування, внутрішньозаводський транспорт, обладнання для будівництва тощо. На підприємствах тільки системи Наркомважмашу у 1932 р. випуск продукції машинобудування склав майже півмільярда карбованців з 1,2 млрд.

крб. усієї промислової продукції. З 1915 р. після евакуації з Риги в Харкові розмістився його електромеханічний завод (ХЕМЗ), колектив якого мав стартові умови в першій п'ятирічці, добрий стан основного капіталу і великі досягнення у сфері раціоналізації, відносно стабільний склад робітничих кадрів і інженерно-технічного персоналу. Завод по праву претендував на спеціалізацію по лінії великого і середнього машинобудування. Турбогенератори на побудованому Дніпрогесі мали марку «ХЕМЗ».

Однак адміністрація і заводські організації план другої п'ятирічки прагнули виконати за рахунок збільшення робочої сили, прихованих трудових ресурсів. Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) щодо вугільного Донбасу стали підґрунтям перебудови управління заводом – ліквідації функціональної системи і зайвих ланок управління, а також зміцнення технічного керівництва в низовій ланці – цеху. З 256 структурних одиниць було ліквідовано 144, розукрупнено в цехах і відділах 28 виробництв. Перебудова управління сприяла освоєнню колективом заводу нової продукції – турбогенератора в 50 тис. кіловат. Проте якісні показники фінансово-господарської діяльності не відповідали вимогам часу, особливо це стосувалося собівартості продукції. Для керівництва головним було дострокове виконання державного плану валового виробництва в якомога коротші терміни [15, с. 108].

Реконструктивні заходи в промисловості відбувалися і на теренах Сумщини. Активно здійснювалось впровадження нової техніки, в процесі виробництва використовувались нові технології. Зокрема, сумські машинобудівники використовуючи прогресивні методи і нове обладнання, на початку листопада 1933 р. виготовили на замовлення Березниківського хімічного комбінату, вкрай важливий для його діяльності компресор у 300 атмосфер. Це стало вагомим внеском як у розвиток машинобудівної галузі, так і поширення хімічної промисловості. Не відставали й інші промислові підприємства, які виготовляли продукцію необхідну і відому далеко за межами області. Серед лідерів були такі заводи як «Червоний металіст»,

«Головсільелектро», збільшував свої потужності й обсяги виробництва Червонозоряний рафінадний завод. Налагодили випуск продукції промислові підприємства Охтирки, Свеси, Шостки та інших міст області [74, с. 337].

Реалії життя переконували, що досягнути успіхів удалося не стільки за допомогою господарського механізму, скільки в результаті все жорстокішої централізації й адміністрування, ціною величезного напруження сил. Ускладнювалося становище і періодичним втручанням партійних органів у щоденні, винятково господарські справи підприємств. Так утвердилася командно-бюрократична система управління промисловістю, яка зберігалася практично до розпаду СРСР.

Командно-адміністративна система вміло маніпулювала громадською свідомістю, використовувала трудовий ентузіазм для уславлення соціалізму, його переваг. Серед зароджених у роки п'ятирічки трудових подвигів і починів особливе місце посідав рух новаторів виробництва. Його зазвичай пов'язують із іменем вибійника Кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханова. В ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. він застосував новий метод роботи (розроблений разом з начальником дільниці М. Машуровим та парторгом ЦК ВКП(б) шахти К. Петровим). Новизна методу застосувалася на розподілі виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками. Раніше вибійник одержував норму – нарубати (і закріпити за собою) 7 тонн вугілля. Працюючи за новим методом, О. Стаханов тільки рубав вугілля, а кріпили за ним виробку два кріпильники. У підсумку за зміну було видано на-гора 102 тонни вугілля, що перевершило норму в 14,5 раз. Однак, рекордний видобуток варто було б поділити на трьох шахтарів, що склало б майже п'ять норм, замість приписаних усіх О. Стаханову [44, с. 208–209].

В радянські часи це висвітлювалось як рекорд, а стахановський рух, як вищий етап соціалістичного змагання. Проте насправді його слід розглядати як новий метод організації й управління виробництва у вугільній галузі. Він поклав початок руху новаторів виробництва.

Новий метод вимагав докорінної перебудови всієї системи управління виробництвом: доставки кріпильного лісу, підведення стиснутого повітря для відбійного молотка, забезпечення видавання вугілля на-гора тощо. Тому метод, який отримав назву стахановського, був значно змістовніший, ніж його трактували як найвищу форму соціалістичного змагання. Стахановський рух дав змогу інженерно-технічним фахівцям і робітникам брати участь в управлінні виробництвом, забезпечував високу економічну ефективність. Це ніби підштовхувало робітників.

Робітників закликали брати з нього приклад, працювати по стаханівському, не одержуючи при цьому більшої заробітної плати. 3 вересня 1935 р. М. Дюканов перевершив рекорд О. Стаханова, нарубивши 122 тонни вугілля за зміну. 5 вересня Д. Концедалов видав на гора 125 тонн вугілля. Сам О. Стаханов 19 вересня перевершив своє ж досягнення видобувши за зміну 227 тонн вугілля. Стахановський рух поширився по всьому Донбасу. Забійник шахти імені К. Маркса А. Терехан дав за зміну 119 тонн вугілля. 10 вересня горлівський забійник Ісаченко видав 201 тонну. 11 вересня вибійник М. Ізотов за зміну нарубив 241 тонну. 13 вересня забійник Ф. Артюхов вирубив 311 тонн вугілля [36, с. 343].

На інших шахтах і в інших галузях виробництва з'явилися послідовники стахановських методів – новатори виробництва: у гірничорудній промисловості бурильник О. Семиволос з Кривого Рогу; організатор конвеєрного виробництва на Харківському електромеханічному заводі Г. Лучніков; робітник Київської 4-ї взуттєвої фабрики А. Гомулько; на залізничному транспорті машиніст паровозу депо Слов'янськ Донецької залізниці П. Кривонос. У 1935 р. він досяг технічної швидкості вантажних поїздів 46–47 км/год., перевершивши норму в два рази. Поступово зростала ініціатива новаторів металургійної промисловості. 14 жовтня 1936 р. сталевар маріупольського заводу ім. Ілліча М. Мазай за 6 год. 50 хв. зварив плавку в 103,5 тонн і зняв 13,6 тонн сталі з квадратного метра площі поду

печі, а в наступні дні систематично давав по 12 і більше тонн сталі [19, с. 176].

Починають з'являтися перші стахановські зміни. 30 листопада 1935 р. на шахті ім. Ф. Е. Дзержинського тресту «Артемвугілля» перша в Донбасі стахановська зміна виконала добову програму шахти. Зважаючи на це, було запропоновано перейти від стахановських змін до стахановської доби. 6 грудня 1935 р. горлівська шахта «Кочегарка» вперше провела стахановську добу, протягом якої видобула 4825 тонн вугілля замість передбачених планом 3600 тонн. У вугільній промисловості Донбасу середньодобовий видобуток вугілля зріс із 30 тис. тонн у квітні 1933 р. до 200 тис. тонн у грудні 1935 р. [82, с. 89].

На території Сумщини також розгорнувся стахановський рух. Першим стахановцем на Сумському машинобудівному заводі ім. М. В. Фрунзе став токар механічного цеху № 1 Ф. Сударенко. Обладнавши свій верстат універсальними пристосуваннями класної конструкції, він щодня виконував завдання на 500 % [73, с. 49]. Число стахановців на заводі лише зростало. Якщо на 15 жовтня 1935 р. їх нараховувалось лише 9 чол., то 1 грудня цього ж року вже 169 чол., а станом на 1 січня 1936 р. їх кількість становила 751 чол. [23, арк. 112]. Набув широкого розмаху стахановський рух також на підприємствах Шостки, Конотопа, Путивля, Свеси, на Дубов'язівському, Буринському та інших цукрових заводах регіону.

Велику роль в узагальненні досвіду і дальшому поширенні новаторського руху відіграла I Всесоюзна нарада стахановців промисловості і транспорту, що відбулася в Москві 14–17 листопада 1935 р. У Кремлі зібралося 3 тис. новаторів виробництва. Досвідом роботи ділилися зачинателі нового руху О. Стаханов, М. Ізотов, М. Дюканов, Ф. Артюхов та ін.

В грудні 1935 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання роботи промисловості і транспорту у зв'язку зі стахановським рухом. З доповідями виступили нарком важкої промисловості Г. Орджонікідзе, наркоми легкої, харчової, лісової промисловості та залізничного транспорту.

Пленум накреслив широку програму перебудови промисловості в умовах розвитку стахановського руху. Увага зверталася на встановлення технічно обґрунтованих потужностей підприємств. Пленум закликав партійні, профспілкові і комсомольські організації очолити рух новаторів. Перед працівниками було поставлено завдання стати в авангарді стахановського руху [20, с. 101].

Конкретні завдання перебудови роботи промисловості і транспорту України, дальшого розгортання стахановського руху на промислових підприємствах республіки відповідно до рішень грудневого пленуму ЦК ВКП(б) накреслили січневий і травневий (1936 р.) пленуми ЦК КП(б)У, які обговорили питання розвитку руху новаторів у місцевій та вугільній промисловості УСРР.

З метою визначення потужностей підприємств і перегляд норм виробітку на початку 1936 р. проводилися конференції представників різних галузей промисловості. На них директори підприємств, інженери і техніки, працівники науково-дослідних установ, новатори виробництва спільно розробляли організаційно-технічні заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, вдосконалення її організації. Було переглянуто виробничі потужності кожного підприємства, розроблено норми виробітку для працівників усіх галузей промисловості. Норми виробітку піднялися на 35–45 % [37, с. 311].

Однак, далеко не скрізь такі дії були обґрунтованими. Не рідко, збільшені норми викликали невдоволення серед робітництва, створювало проблеми у виробничих процесах тощо. Реакцією влади на це, були карально-репресивні дії НКВС, якій скрізь вбачались вороги-підрильники радянської влади і побудови соціалізму. Як наслідок, у 1937 р. відбувся спад промислового виробництва. Зарплатня не могла бути вищою за так звану «стелю». За умов масових репресій посилилася дезорганізація виробництва, а оскільки стахановці повинні були показувати все більші досягнення, то

почастішала практика приписок. На багатьох підприємствах з'явилися вигадані рекордсмени.

Експлуатація ентузіазму, радянського патріотизму, моральних стимулів під час докорінних змін у промисловості могли дати лише історично нетривалі, тимчасові результати. При цьому знижувалась якість праці, різко зростала аварійність. Й. Сталін же кваліфікував ріст аварійності як «шкідництво». Таким чином було подано сигнал до масових репресій 1937 – 1938 років.

Рух новаторів виробництва через його офіційно розафішовану масовість дозволив ліквідувати «стелю» в заробітній платі. Це, з одного боку, докорінно змінювало ситуацію в різних галузях, а з іншого – наркомважпром уже наступного року пішов на суттєве підвищення норм виробітку і планових завдань. Почалася штурмівщина: заради виконання явно нереальних завдань робітники працювали понад норму, до роботи залучали вихідців із села, які не мали ніякої кваліфікації. Зрозуміло, що такі дії призводили до зривів і провалів.

Переймаючись нагальним розширенням стахановського руху, прагнучи не відставати від сусідів, господарські керівники забували проводити планово-профілактичні ремонти, не здійснювали підготовчо-перспективних робіт. Постійні перегляди планових завдань, брак досвідчених інженерно-технічних працівників, низький професійний рівень робітничих кадрів, все це призводило до швидкого зношування устаткування, нові машини і механізми виходили з ладу, простоювали. Все це призводило до того, що дуже часто плани не виконувалися, а продукція була низької якості. Нерідко траплялися аварії на виробництві. Найбільше діставалось інженерно-технічному персоналу. За аварії і простоювання відповідав не лише безпосередній винуватець, але і ті, хто здійснював організаційно-технічне забезпечення. Останнім відразу ж виносилася політична оцінка: саботаж або шкідництво, чим завжди могли скористатися компетентні органи.

План другої п'ятирічки в СРСР насправді було виконано лише на 70–77 %, проте оголошено, що його, як і попередній, здійснено в повному обсязі за 4 роки і 3 місяці. Незважаючи на це, відбулися певні зміни в індустріальному розвитку країни. За п'ятирічку в республіці було проведено реконструкцію і розширення сотень заводів, фабрик, шахт, споруджено тисячу великих промислових підприємств. Понад 4/5 обсягу промислової продукції України наприкінці п'ятирічки вироблялося на нових та повністю реконструйованих підприємствах. Особливо швидкими темпами розвивалося виробництво продукції групи «А». Питома вага засобів виробництва у продукції великої промисловості збільшилася з 58,4 % у 1932 р. до 68 % у 1937 р. У 1937 р. валова продукція республіки збільшилася порівняно з першою п'ятирічкою у 2,2 рази. Середньорічні темпи приросту промислової продукції в УСРР становили 17,4 % (в цілому по СРСР – 17,1 %). Особливо високими вони були в електроенергетиці – 23,8 %, сталеварінні – 21,5%, машинобудуванні і металообробці – 20,7 % [39, с. 138].

У другій п'ятирічці почали виплавляти метал новозбудовані заводи-гіганти – «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь». Було реконструйовано багато фабрик і заводів. Розвивалося швидкими темпами виробництво продукції групи «А». Успіхи спостерігалися в галузі машинобудування. Так на підприємствах цієї галузі почали випускати трактори, безкомпресорні дизелі та турбогенератори. В результаті таких змін зменшилося імпортування машин. Збільшилося майже у три рази виробництво електроенергії. В електрометалургійній галузі в роки другої п'ятирічки виплавляли сталь різних сортів. Зміни відбулися і в хімічній промисловості – стали працювати нові коксохімічні заводи (Єнакіївський і Краматорський). У вугільній промисловості шахти оснащувались новою технікою.

Розвивалась легка і харчова промисловість. Стали до ладу прядильна фабрика у Полтаві, трикотажна в Одесі, пущено мерехтєвський і

лисичанський скляні заводи, консервні заводи в Мелітополі і Черкасах та ін. Швидкими темпами розвивався залізничний і автомобільний транспорт.

Розгортається соціалістичне змагання за кращого за професією, набирає популярності й поширення рух новаторів. Поступово по всій країні розгортається стахановський рух, який допоміг виявити внутрішні резерви промисловості, зумовив перелом старих норм виробітку, змінив погляди на можливості використання техніки, став рушієм зростання продуктивності праці і заробітної плати. Разом із тим, все більше проявлялися командно-адміністративні методи управління, які всеціло проникали в усі сфери суспільного й державного життя країни.

РОЗДІЛ 5. СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПОЧАТКУ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1938 – 1940 рр.)

XVIII з'їзд ВКП(б), який відбувся у березні 1939 р. затвердив новий, уже третій п'ятирічний план на 1938 – 1942 роки. Європа в цей час перебувала на порозі нової світової війни, через це, різко збільшувались асигнування на оборону СРСР: на 1939 р. вони складали чверть державного бюджету, а в 1942 р. – понад 43%. Передбачався прискорений розвиток насамперед усіх галузей військово-промислового комплексу країни, особливо у її східних регіонах [18, с. 274].

Показники третього п'ятирічного плану СРСР визначались наступними цифрами: обсяг промислової продукції у порівнянні з 1937 р. на кінець 1942 р. мав зрости приблизно в двічі, при цьому важку промисловість планувалось розвивати випереджаючими темпами. Виробництво засобів виробництва мало збільшитись на 107 %, продукція машинобудування повинна була збільшитись у 2,3 рази, потужність електростанцій у 2,1 рази. Хімічна промисловість мала перетворитись у одну з найпотужніших галузей промисловості, збільшивши випуск своєї продукції у 2,4 рази. Стрімкими темпами мали розвиватись вугільна і металургійна галузі. Щорічний приріст промислової продукції групи «А» встановлювався на рівні 15,7 %, групи «Б» – 11,5 %. Абсолютні цифри встановлювались на рівні: 28 млн. тонн сталі, 22 млн. тонн чавуну, 21 млн. тонн прокату, 243 млн. тонн кам'яного вугілля, 75 млрд. кВт. електроенергії [2, с. 343].

В Україні, як важливій складовій народногосподарського комплексу СРСР, планувалося ввести до ладу 157 нових шахт у Донбасі річною потужністю 58,8 млн. тонн і збільшити видобуток вугілля, наростити потужності машинобудування, електроенергетики, хімічної промисловості. Відновилося будівництво Північнодонецького хімкомбінату, законсервованого через відсутність коштів на початку другої п'ятирічки. Мали запустити виробництво Нікопольський трубний та Новомосковський

металургійний заводи, Криворізький металургійний комбінат, київський завод верстатів-автоматів. Завершення реконструкції чекали заводи сільськогосподарських машин в Херсоні, Харкові та інших містах. Планувалося ввести Київську та Миколаївську ГРЕС. У легкій і харчовій промисловості передбачалося будівництво суконного комбінату в Києві, цукрових заводів у Київській і Вінницькій областях, м'ясокомбінатів у Луганську і Дніпропетровську. Створення картоплеовочевих баз навколо Києва, Харкова та промислових міст Донбасу [31, с. 645; 36, с. 385]. Взагалі темпи розвитку промисловості в роки п'ятирічки не відставали від запланованих.

Відносна стабільність промислового зростання стала результатом, з одного боку, періодичного використання ентузіазму і трудового героїзму робітничого класу, а з іншого – застосування надзвичайних заходів, які фактично означали закріплення працівників індустрії за виробництвом. Партійно-державне керівництво Української РСР, оновлене Й. Сталіним на початку п'ятирічки, час від часу маневрувало, поступалось, якоюсь мірою відкривало шлях початкам госпрозрахунку і самостійності підприємств, виявам активності робітничого класу в управлінні виробництвом. Проте в цілому брали верх тенденції тоталітарного режиму влади і жорсткого централізованого управління економікою.

Прикладом першого підходу можуть бути ефективні форми виявлення творчості мас, їхньої дієвої участі в управлінні виробництвом у межах розвитку стахановського руху. Серед них – застосування графіку циклічної організації вуглевидобутку. Як своєрідний універсальний критерій оцінки роботи шахти, циклічність давала можливість технічно грамотно використовувати нові врубові машини, ліквідовувати знеосібку в експлуатації, внесла якісні зміни в організацію праці на дільниці. Щоденне використання в кожному механізованому вибої одного циклу збільшувало видобуток вугілля в Донбасі на 165 – 170 тис. тонн.

Запровадження циклічності як основи колективного методу управління високомеханізованим виробництвом і форми організації на ньому праці в 1938 р. дозволило вугільному Донбасу успішно впоратись з державним планом. І, навпаки, формально бюрократичне ставлення до циклічної роботи призвело до того, що комбінат «Сталінвугілля» за 1939 р. заборгував країні 1,3 млн. тонн вугілля; подібне становище склалося і на комбінаті «Ворошиловградвугілля», унаслідок чого план вуглевидобутку Донбас завалив [8, с. 133].

За цих обставин багато господарських керівників, особливо із старих практиків (які прийшли на зміну репресованим), в умовах підозрілості, породженої культом особи, все частіше схилялися до традиційних методів роботи, розраховуючи на виконання плану без ризику, через дію наказу. Ця тенденція спостерігалась і серед «верхівки». Не без участі наркомату вугільної промисловості, який погано знав реальні обставини на місцях, прагнув дати план за будь-яку ціну, 31 березня 1940 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» [66, с. 732]. Серед окреслених у ній рекомендацій і директивних заходів щодо виведення шахт регіону з прориву не знайшлося місця для оцінки найбільш прогресивних форм організації праці й управління виробництвом. Акцент ставився переважно на збільшенні чисельності вибійників і навалю вибійників, причому за короткий, а тому нереальний термін – протягом місяця. Замість зваженого врахування особливостей регіону, його реальних можливостей, давалися вказівки, які було важко або взагалі неможливо реалізувати. Курс на збільшення штатного розкладу, вольові методи управління виробництвом не могли привести галузь, як і все народне господарство, до тривалого і надійного успіху.

Утім, прагнучи збільшити кількість циклів у вугільному вибої з урахуванням специфіки центрального Донбасу, де використовувався замість врубмашини відбійний молоток, вибійник шахти «Олександр-Захід» П. Ситенко застосував «потрійну зарубку» у подовженому виступі (трое

вибійників видобували вугілля двома відбійними молотками). І коли розглядалися причини відставання на початку 1941 р. тресту «Артемвугілля», то як першочерговий захід виходу з прориву начальник комбінату «Сталінвугілля» О. Засядько і вибійник П. Ситенко пропонували повернутися до несправедливо забутого, але випробуваного високоефективного методу «потрійної зарубки» вугілля [7, с. 267].

Метод багатовибійного швидкісного буріння в гірничій промисловості пов'язують з ім'ям О. Семиволоса. Улітку 1940 р. на шахті ім. Ілліча тресту «Дзержинськруд» в криворізькому басейні він запропонував завідувачу шахти П. Михайленку вивільнити бурильників від допоміжних операцій і нарізання великої кількості вибоїв.

Використанню найефективніших індивідуальних форм присвятив свої знання і вміння токар Харківського верстатобудівного заводу ім. Молотова Є. Костенко, обслуговуючи 6 верстатів. Так, виникло багатостатне обслуговування, яке вирішувало проблему браку верстатів і верстатників, скорочувалася потреба в дорогих верстатах, підвищувалася продуктивність праці. Там, де не можна було перейти на багатостатне обслуговування, новатори праці поєднували професії.

В реалізації завдань третьої п'ятирічки творчий підхід виявив колектив Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського. Улітку 1940 р. тут вирішили домогтися виконання плану за попередніми замовленнями. Маючи замовлення на понад сотню найменувань видів продукції, підприємство часто змушене було переключатися за телеграмами-замовленнями з виробництва одного профілю на інший.

Виробничих успіхів у третій п'ятирічці досягли й промисловці Сумщини. Зокрема, для хімічної промисловості, сумськими машинобудівниками розроблено потужний компресор у 850 атмосфер. Робітники заводу «Червоний металіст», для вугільної і гірничої галузей, освоїли випуск електровідбійного молотка. На Роменщині починає свої перші кроки нафтова промисловість, де було пущено першу свердловину.

Станом на 1940 р. у регіоні нараховувалось більше 500 великих промислових виробництв, із числом працюючих на них – близько 90 тис. чол., сума виробництва дорівнювала майже 740 млн. крб. Загалом у межах Сумської області налічувалося майже 9 тис. підприємств різних типів, на яких було зайнято близько 140 тис. персоналу [74, с. 338–339].

Паралельно з дозволеним «зверху» використанням трудового ентузіазму робітничого класу й інженерно-технічних працівників у роки третьої п'ятирічки широко вживалися надзвичайні заходи в промисловості. Причини їх крилися не тільки в наближенні війни, але і в тоталітарному режимі влади, що прагнула зміцнитися. Це виявилось в збільшенні чисельності директивних та контролюючих органів, у посиленні репресивного режиму тощо. Замість шести промислових наркоматів, що існували в 1939 р., у наступному, 1940 р., їх вже налічувалося 23. Відповідно збільшувався апарат управління при значному скороченні кількості підвідомчих наркоматам заводів і фабрик. Так, Наркомважмаш керував лише 43 підприємствами, Наркомат середнього машинобудування – 20 [9, с. 25–26]. Водночас за рішенням березневого (1940 р.) пленуму ЦК партії перебудовувалася робота РНК СРСР з тією ж метою – посилення централізації й контролю. У його складі були виділені ради з провідних галузей промисловості. Пленум ЦК РКП(б), що відбувся того ж року, схвалив пропозицію уряду про створення союзно-республіканського Наркомату державного контролю, на який покладалися перевірка виконання рішень партії і уряду, контроль за витратою державних коштів та матеріальних ресурсів.

«Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного страхування і боротьби із зловживаннями в цій справі» – такою була назва постанови прийнята РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС 28 грудня 1938 р. Згідно з нею порушники дисципліни піддавалися різноманітним адміністративним стягненням. Крім того, Президією Верховної Ради СРСР 26 червня 1940 р. було прийнято указ «Про перехід на

восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного відходу робітників і службовців з підприємств і установ». Робочий час кожного трудівника таким чином збільшувався в середньому на 33 години щомісяця. Самочинний вихід з підприємства карався ув'язненням на строк від двох до чотирьох місяців, прогул без поважної причини – застосуванням до виправно-трудоих робіт терміном до шести місяців за місцем роботи з утриманням до 25 % заробітної плати. 10 липня 1940 р. приймається ще один указ, за яким випуск недоброякісної або некомплектної продукції прирівнювався до шкідництва [9, с. 26; 66, с. 757–758].

За неповні роки п'ятирічки в 1940 р. видобуток вугілля у порівнянні з 1937 р. збільшився на 21 %, чавуну виплавлено 9 млн. 642 тис. тонн, сталі – 8 млн. 938 тис. тонн, прокату чорних металів – 6 млн. 520 тис. тонн. Машинобудівна промисловість виробляла літаки, морські судна, паровози, трактори, комбайни, верстати, турбогенератори та ін. Лише Харківський тракторний завод за 1938 – 1940 роки випустив близько 33 тис. тракторів. В 1940 р. було зроблено 12 тис. металорізальних верстатів. Валова продукція машинобудування і металообробки в 1940 р. порівняно з 1937 р. зросла на 72 %. Хімічна промисловість поповнилась Дніпродзержинським азотнотуковим заводом, у Слов'янську почалось будівництво другого содового заводу [36, с. 390–391].

Незважаючи, що головна увага була спрямована на досягнення важкої промисловості, у 1940 р. за обсягом валової продукції легка промисловість УРСР перевищила рівень 1913 р. в 3,7 рази, а харчова – утричі. Основні виробничі фонди харчової промисловості напередодні радянсько-німецької війни перевершили рівень 1928 р. а 3,1 рази. Перед ними стояли складні проблеми щодо задоволення потреб трудящих у товарах широкого вжитку, що зростали.

В 1940 р. УСРР давала 64,7 % загальносоюзної виплавки чавуну, 48,8 % сталі, 50,5 % видобутку кам'яного вугілля, 74,5 % коксу, 67,6 %

залізної руди, 73,4 % магістральних паровозів, 67,5 % металургійного устаткування, 48,8 % сільськогосподарських машин, 31,3 % мінеральних добрив, 25,7 % електроенергії, 70 % цукру [36, с. 392].

Досягнуті в мирні роки третьої п'ятирічки успіхи у розвитку народного господарства та підвищенні рівня планування дозволили в лютому 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раді Народних Комісарів СРСР доручити Держплану СРСР приступити до складання генерального господарського плану СРСР на 15 р. Залучений до його розробки Держплан УРСР уже в березні 1941 р. склав перший варіант генерального плану розвитку народного господарства Української РСР. Проте подальша розробка генплану, як і виконання третьої п'ятирічки, були перервані війною.

ВИСНОВКИ

Надзвичайно глибока криза і руйнація, в якій опинилося на початку 1920-х років господарство країни і особливо промисловість, потребували негайних і дієвих рішень. Подолати стагнацію мала нова економічна політика, яка була запроваджена навесні 1921 р.

Неп стабілізував і вивів економіку на довоєнний рівень. Наприкінці 1920-х років, у порівнянні з 1913 р., виробництво електричної енергії, видобуток кам'яного вугілля, виплавка сталі зросли відповідно на 138 %, 119 % і 117 %. Завдяки «відбудовчому ефекту» відбувалося зростання економічних показників. Однак, поряд із успіхами, було ще чимало не вирішених проблем, особливо в площині подальшого промислового розвитку. Та все ж неп своє завдання виконав, він вивів економіку країни з колапсу, який склався після революції, громадянської війни, політики воєнного комунізму.

Надалі керівництво держави взяло курс на індустріалізацію (причому інтенсивну), життя країни за п'ятирічними планами і програмами. Це мало свої як позитивні, так і негативні наслідки. З півтори тисячі промислових підприємств, які мали бути споруджені в ході першої п'ятирічки в СРСР, чотири сотні побудовано в Україні; за другу п'ятирічку збудовано 1 тис. промислових підприємств із 4,5 тис., третій п'ятирічці – шість сотень із трьох тисяч промислових об'єктів. У цей період із 35 промислових об'єктів СРСР, що вважалися основними, в Україні знаходилось п'ять повністю реконструйованих і сім новозбудованих промислових гігантів.

Разом із тим, ні перша, ні друга, ні третя довоєнні п'ятирічки, не дивлячись на випереджаючі звітування, не досягла на 100 % планованих показників. Не зважаючи на це, трансформаційні зміни в промисловості перетворили Україну на одну з провідних країн Європи і світу за рівнем промислового і економічного розвитку. Україна перетворювалась із аграрної в індустріальну все збільшуючи й збільшуючи промислову частку ВВП.

Дрібне й середнє виробництво все більше заміщувалося потужною великою промисловістю, яка перебирала на себе основну вагу як товарного виробництва, так і сум надходжень до бюджету. Деякі з модернізованих галузей української промисловості стали у провідний ряд з іншими країнами: Україна серед європейських країн займала друге і третє місце відповідно за виробництвом чавуну і сталі; перебувала в четвірці світових лідерів з видобутку вугілля.

Проте, за здобутками крилися й негативні моменти. Зокрема, спостерігалась диспропорція розвитку галузей промисловості. Першочергова увага, яка виражалась, наприклад, у обсягах і оперативності фінансування, направленні матеріально-технічних ресурсів для промисловості групи «А» на противагу промисловості групи «Б», що відбивалось на темпах відновлення, будівництва, розвитку, випуску готової продукції необхідної для населення.

Наприкінці 1930-х років, машинобудівна галузь стала провідною, випереджаючи за темпами розвитку всі інші. З поміж усього промислового виробництва, на велику промисловість припадало майже 93 %. Тобто, ствердно можна говорити, що радянсько-партійне керівництво головні зусилля спрямовувало на велику індустрію, залишаючи фінансування, а відповідно і розвиток промисловості групи «Б» за залишковим принципом. Такий дисбаланс розвитку промисловості, негативним чином впливав і на розвиток всього народногосподарського комплексу. До того ж, промисловий дисбаланс відчули й регіони країни. Продовжувала зміцнюватись індустріальна міць Донбасу і Придніпров'я, частково Півдня, тоді як Правобережна Україна залишалась не надто «промислово привабливим» регіоном.

Головними підсумками для України першої, другої та, незавершеної через війну, третьої п'ятирічки стала поява нових та реконструкція існуючих промислових підприємств. До новобудов належали: металургійні комбінати Азовсталь, Криворіжсталь, Запоріжсталь; Харківський тракторний завод, Краматорський машинобудівний завод, найбільша в Європі електростанція

Дніпрогес. Після повної реконструкції приступили до ладу металургійні заводи в Дніпродзержинську (нині Кам'янське), Дніпропетровську (нині Дніпро), Макіївці й Алчевську. Почав видавати продукцію Луганський паровозобудівний завод. Найбільшим у світі комбайновим заводом став Запорізький завод «Комунар». У харчовій промисловості виникли нові галузі – хлібопекарська, олійна, маргаринава. Було збудовано більше шістдесяти механізованих хлібо заводів та п'ять м'ясокомбінатів. Розпочав випускати продукцію Херсонський консервний завод.

Україна, із території де переважало аграрне виробництво, перетворилася в індустріально-аграрний регіон. З'явилися тисячі нових робочих місць, що дозволило побороти безробіття. Уроки індустріалізації виробничі процеси були модернізовані за допомогою великої кількості агрегатів, механізмів, машин, що викликало необхідність оволодіння технологічними процесами, різноманітними професіями, новою технікою. Усе це також мало прогресивне значення.

Ці позитивні на перший погляд результати супроводжувалися вкрай негативними наслідками: виникли диспропорції в розвитку важкої та легкої промисловості. Остання не забезпечувала населення достатньою кількістю якісної продукції, кваліфікація робітників залишалася низькою, повільно підвищувалася заробітна плата. були ліквідовані ринкові відносини в економіці. Потреби України під час індустріалізації, не враховувалися, головним було розв'язання загальносоюзних завдань.

Отже, наслідки індустріалізаційних перетворень 1920 – 1930-х років є суперечливими. Спостерігаються як позитивні зміни, так і не зовсім. Наприкінці 30-х років загострилися протиріччя форсованої індустріалізації, з'являються негативні тенденції (в першу чергу набирає обертів карально-репресивна система в результаті дії якої було знищено багато досвідчених інженерно-технічних працівників).

Незважаючи на негативні явища, протягом 20 – 30-х років XX століття у промисловості України відбулися суттєві зміни, які підняли країну на

якісно новий промисловий і економічний рівень. В цей період відбулося формування промислового потенціалу УРСР в умовах радянського промислового розвитку, унаслідок чого на зміну аграрно-промислової постала індустріально-аграрна Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства, 1921 – 1925 рр. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 107 с.
2. Берхін І. Б. Історія СРСР. 1917 – 1984. Київ: Вища школа, 1984. 686 с.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 656 с.
4. Бондаренко В. С. Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921 – 1941 рр.): радянська історіографія. Донецьк: ДонНУ, 2012. 268 с.
5. Бондаренко В. С. Радянська історіографія другої половини 1920 – 1930-х років про курс на індустріалізацію СРСР і промисловий поступ України в період реконструкції народного господарства // Історичні і політологічні дослідження. 2012. № 2. С. 10–21.
6. Бут А. Н. Сталинизация промышленности: развитие и размещение производительных сил СССР (II половина 20-х – 30-е годы). Донецк: ДонГУ, 1995. 34 с.
7. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30 рр. ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Донецьк: УкрНТЕК, 2002. 315 с.
8. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки (На матеріалах парторганізацій України 1921 – 1941 рр.). Київ: Либідь, 1990. 228 с.
9. Вилцан М. А., Микора В. І., Тиморин А. О. Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР // Український історичний журнал. 1991. № 10. С. 21–32.
10. Вирный Д. Украинская ССР: Краткий историко-экономический очерк. Москва: Госполитиздат, 1954. 182 с.

11. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР / АН УРСР, Ін-т економіки; гол. ред.: Т. І. Дерев'янкін (голова) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1978. 227 с.
12. Вірник Д. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР: Період будівництва розвинутого соціалізму. Київ: Наукова думка, 1978. 226 с.
13. Воблий К. Економічний стан України, її багатства підземні й надземні // Календар-справочник «Вся Україна в адресах на 1925 рік». [Б. р.]. С. 117–134.
14. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 46–72; № 3. С. 42–63.
15. Горбоватий М. Д. Розвиток і вдосконалення організаційних форм управління соціалістичною промисловістю. Київ: Наукова думка, 1975. 160 с.
16. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
17. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1997. 180 с.
18. Грицак Я. Й. Нарис з історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
19. Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921 – 1937: (на матеріалах Української РСР). Київ: Наукова думка, 1980. 338 с.
20. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
21. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України, 1917 – 1970. Київ: Наукова думка, 1970. 115 с.
22. Держархів Сумської області. Ф.Р.191 Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М.В. Фрунзе. 1922 – 1987 рр. Оп.1. 1922 – 1937 рр., (передмова до опису).

23. Держархів Сумської області. Ф.Р.191 Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М.В. Фрунзе, м. Суми. 1922 – 1987 рр. Оп.2. Спр.4. 150 арк.

24. Держархів Сумської області. Ф.Р.1434 Уповноважений Харківської Губернської Ради Народного Господарства по Сумському повіту. 1921 – 1923 рр. Оп.1. Спр.1. 73 арк.

25. Держархів Сумської області: Путівник / Держкомархів України. Держархів сумської області; Автори-упоряд.: Л. Покидченко (відп. упоряд.) та ін.; Ред. кол.: Р. Пиріг (голова) та ін. Суми: [Б. в.], 2002. 320 с.

26. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925). Киев: Изд-во АН УССР, 1962. 375 с.

27. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926 – 1929 рр.). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1971. 144 с.

28. Досягнення Радянської України за 40 років: Статистичний збірник. Київ: Держстатвидав, 1957. 152 с.

29. Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928 – 1932 рр.). Харків: Видавництво Харківського університету, 1968 . 194 с.

30. Жмака В. М. Місцева промисловість Сумської округи в 20-ті рр. ХХ ст. // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2018. № 7. С. 101-110.

31. История Украинской ССР: в 10 т. Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 – 1941) / П. П. Гудзенко и др.; редкол.: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1984. 719 с.

32. Історія економічної думки в Україні / Р. Х. Васильєва та ін. Київ: Либідь, 1993. 272 с.

33. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937) / Т. І. Дерев'янкін та ін.; редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1984. 440 с.

34. Історія робітничого класу української РСР: у 2 т. Т. 2. / О. Кудлай та ін.; редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1967. 507 с.
35. Історія Української РСР. Короткий нарис / за ред. Ю. Кондуфора. Київ: Наукова думка, 1981. 525 с.
36. Історія Української РСР: у 2 т. Т. 2. / К.К. Дубина та ін. Київ: Наукова думка, 1967. 859 с.
37. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941) / П. П. Гудзенко та ін.; редкол.: П. П. Гудзенко та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 543 с.
38. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства 1921 – 1925. Харків: Книжкове видавництво, 1961. 208 с.
39. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926 – 1937). Киев: Наукова думка, 1979. 255 с.
40. Кульчицкий С. В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). Київ: Основа, 1996. 396 с.
41. Кульчицкий С. В. Модернізація економіки України у 1925 – 1940-х роках // Історія України. 2003. № 4. С. 5–7.
42. Кульчицкий С. В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 5–10.
43. Кульчицкий С. В. Сталінська індустріалізація України // Історія України. 2004. № 5. С. 5–10.
44. Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
45. Кульчицкий С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Основи, 1995. 203 с.
46. Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». Київ: Наукова думка, 1991. 430 с.

47. Куперман О. Издержки производства в машиностроительной промышленности // Господарство України. 1929. № 11–12. С. 95–105.
48. Кухаренко Л. І. Здійснення ленінської програми соціалістичного будівництва в Українській РСР. Київ: [Б. в.], 1957. 71 с.
49. Кучер О. О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1959. 171 с.
50. Лагунов С. Основные итоги Всеукраинской конференции по вопросам машиностроения // Господарство України. 1928. № 6. С. 110 – 117.
51. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України та світу. Київ: Вікар, 2001. 477 с.
52. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. Київ: Наукова думка, 1969. 316 с.
53. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921 – 1938 рр.). Київ: Альтернативи, 2003. 512 с.
54. Лівшиць Н. Важка промисловість України на XV ювілей Жовтня // Господарство України. 1933. № 12. С. 18–60.
55. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. III. (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму). Київ: Наукова думка, 1966. 488 с.
56. Нізова Л. В. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 215 с.
57. Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період НЕПу // Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 16–29.
58. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / за ред. О. О. Нестеренка и др. Киев: АН УССР, Ин-т экономики, 1954. 552 с.
59. Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917 – 1975) / В. В. Мусієнко та ін. Київ: Вища школа, 1976. 343 с.

60. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київ: Вид-во КНТЕУ, 2001. 274 с.
61. Плуг і Молот: селян. газ. окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофбюро. Суми, 1926 р.
62. Політична історія України. XX століття: у 6. Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / В. А. Греченко та ін. Київ: Генеза, 2003. 445 с.
63. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). Сб. док. и материалов / редкол.: П. П. Бачинский и др. Киев: Политиздат Украины, 1964. 593 с.
64. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). Сб. док. и материалов / редкол.: Д. Ф. Вирнык и др. Киев: Политиздат Украины, 1966. 594 с.
65. Резницкая М. В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926 – 1937). Очерк историографии проблемы. Киев: Вища школа, 1977. 165 с.
66. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. Сб. док. за 50 лет. Москва: Политиздат, 1967. Т. 2. 1929 – 1940 гг. 798 с.
67. Розвиток народного господарства Української РСР, 1917 – 1967 : у 2 т. Т. 1. Будівництво і перемога соціалізму (1917 – 1937 рр.) / Д. Ф. Вірник та ін.; редкол.: Д. Ф. Вірник та ін. Київ: Наукова думка, 1967. 459 с.
68. Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921 – 1925 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 378 с.
69. Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. Киев: Наукова думка, 1986. 139 с.

70. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 209 с.
71. Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941: Сб. док. и материалов / сост. Е. В. Великород и др.; редкол.: В. Д. Скрыпник и др. Харьков: Прапор, 1983. 239 с.
72. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
73. Сумский машиностроительный завод имени Фрунзе: очерки / В. М. Василец и др. Харьков: Прапор, 1972. 155 с.
74. Сумщина в історії України: Навч. посібник / В. І. Белашов та ін. Суми: Вид-во МакДен, 2005. 496 с.
75. Сушко О. О. Кустарні промисли в Україні періоду непу // Пам'ять століть. 2002. № 4. С. 117–125.
76. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів / упор.: А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король. Київ: Вища школа, 2000. 351 с.
77. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967): Статистичний довідник / редкол.: М. С. Маркін (голова) та ін. Київ: Політвидав України, 1967. 271 с.
78. Україна у 20 – 30-ті роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців / В. І. Кравченко, Ю. М. Красноносів, П. П. Панченко, А. І. Перепелиця. Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. 268 с.
79. Управление народным хозяйством СССР. 1917 – 1940 гг.: Сб. документов / редкол.: В. З. Дробижев и др. Москва: Экономика, 1968. 239 с.
80. Хейфец Л. Машинобудування у нас і на Заході // Господарство України. 1930. № 11–12. С. 69–81.
81. Червоненко С. Україна до Жовтневої революції і в роки радянської влади. Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 116 с.
82. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с.

83. Шевченко Н. Ф., Шерман И. Л. Итоги первого десятилетия социалистического строительства на Украине. Харьков: Обл. изд-во, 1957. 107 с.

84. Шиян К. К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921 – 1925). Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 303 с.

85. Яненко В. І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки НЕПу // Український історичний журнал. 1962. № 1. С. 48–57.